

Kako je Antun Gustav Matoš vidio Križevce 1910. godine U spomen 100. godišnjice smrti 2014. godine

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Draškovićeva 23
HR – 10 000 Zagreb
mira.kolar@zg.t-com.hr

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno/Received: 14.07.2014.
Prihvaćeno/Accepted: 13.08.2014.

Hrvatski književnik, novinar i putopisac Antun Gustav Matoš (1873.-1914.) boravio je u Križevcima četiri dana 1910. godine i tom prigodom napisao jednu pjesmu koja je izgubljena i jedan esej koji je objavio u pravaškim novinama Mlada Hrvatska. U tom članku Matoš opisuje svoje viđenje Križevaca i njegove okolice, ali izražava i duboko nezadovoljstvo zapostavljanjem domaćih ljudi u privredi i u kulturi. Ovakvo razmišljanje je posljedica Matoševih viđenja gospodarskih i drugih dostignuća u velikim gradovima Europe, kako onih na zapadu i sjeveru, tako i istočno od Hrvatske, s ciljem kako bi kao pravaš kritikom potaknuo domaće stanovništvo na angažiraniji odnos prema najvažnijim gospodarskim pitanjima koja očito i u Matoševom gledanju dobivaju primarno mjesto.

Cljučne riječi: Antun Gustav Matoš, Križevci, 1910. godina, Karlo Häusler

Hrvatski književnik Antun Gustav Matoš rođen je u Tovarniku 1873., a umro u Zagrebu u ožujku 1914. godine. Iako je doživio svega 41 godinu, od čega je petnaest godina bio u političkoj emigraciji, vidio je mnoge krajeve Hrvatske i bio oduševljen njihovom ljepotom. Među njima je vrlo značajan trodnevni boravak u Križevcima 1910. kada je napisao feljton *Oko Križevca*, nalazeći se u punoj zrelosti spoznaja a i promišljanja o položaju Hrvatske prije Balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata. Feljton je objavio u pravaškoj *Hrvatskoj slobodi* u listopadu 1910. godine, a iz njega doznajemo kako je Matoš vidio taj stari kraljevski grad u kojem i oko kojega su živjeli ljudi raznih vjera. Tu je bilo sjedište Grkokatoličke biskupije, no tu su živjeli i ljudi iz drugih krajeva Hrvatske i brojni stranci privučeni djelovanjem križevačkog Gospodarskog učilišta, te položajem Križevaca na glavnoj pruzi Mađarska - Koprivnica - Rijeka i željezničkim spojem s Bjelovarom, koji je od 1886. bio sjedište Bjelovarsko-križevačke županije.

Kao učiteljski sin Matoš je od ranog djetinjstva pratio zbivanja u kulturi i glazbi što ga je i odredilo za zanimanje koje je, stjecajem okolnosti, morao obavljati na novinarski način jer mu je pisanje u novinama bilo glavni izvor prihoda. To je imalo dvostruke posljedice. Neki članci su pisani na brzinu, obično čak i bez naknadnog čitanja samog pisca, a s druge strane većina radova nosi pečat iskrenosti kakav rijetko možemo naći u našoj književnosti.

Ove godine se obilježava sto godina od Matoševе smrti. U godinama kada je boravio u Zagrebu, tj. 1874.-1894. i 1908.-1914., Matoš je rado putovao u okolicu Zagreba, pa je tako 1910. došao i u Križevce, potaknut pismom Karla Häuslera od kraja prosinca 1909. godine.¹ Proboravio je u Križevcima četiri dana i opisao sve što je vidio. U tom se članku iskazao kao dobar poznavalac povijesti Križevaca i kulture, što začuđuje s obzirom da ga do tada život nije nikada nosio u tom smjeru.

Vrativši se u Zagreb bio je željan što bolje upoznati izmijenjeni grad ali i okolicu. Počeo je obilaziti okolicu Zagreba, pa je napisao svoje dojmove o Loboru² i Samoboru³. G. 1909. pa sve do 1914. obilazi Zagreb i to prvo Gornji grad 1909., da bi se 1914. uputio sve do Save upozorivši na ljepote toga kraja.⁴ Godine 1910. stigao i do Rijeke i Primorja koje je neobično volio pa ga je iznova posjetio i 1913., tražeći zdravlje.⁵

1 Karlo Häusler, Pismo Antunu Gustavu Matošu, u: *Križevačka književna slava: hrvatska riječ u Križevcima* priredio Stjepan Sučić, Križevci: Matica hrvatska, 1998., str. 168-170. Häusler obećava Matošu da će ga posjetiti s Wiesnerom u Zagrebu jer da je žalosno da se Križevci ne poštuju i vjerojatno je Matošu to bio poticaj za njegov članak. Häusler je napisao putopis *Od Kalnika do Modrog vijenca, Sedam dana*, Zagreb, 1941., br. 6-10.

2 Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela*, Izd. JAZU, Libera, Mladost, Zagreb 1973., sv. I-XX. Navedeni citat: Matoš, *Sabrana djela*, IV, str. 87.

3 Isto, III, str. 87 i IV, str. 97.

4 Matoš, *Oko Save, Obzor*, 154, 8. VI 1911. i *Sabrana djela*, XI, str. 260.

5 Matoš, *Sabrana djela*, XV, i VIII, 258 i XI, 234.

Matoš je rado putovao i bilježio svoje utiske u obliku malih reportaža, koje i danas pripadaju među najbolje putopisne feljtone u rangu Matka Peića. Već je 1899. objavio *Iverje, Skice i sličice* u Mostaru u izdavačkoj knjižarnici Pachera i Kisića, a 1900. *Novo iverje* u Zagrebu u nakladi sveučilišne knjižare Franje Supana koju je već preuzeo R. F. Auer. Tek sedam godina kasnije, tj. 1907. godine, objavljuje *Vidici i putovi, Eseji i impresije* u nakladi knjižare i industrije papira Lavoslava Kleina u Zagrebu, te je tu objavio i svoje impresije o Zlataru i u Brezovici, oslikavajući hrvatski pejzaž rijetkim bogatstvom rječnika. G. 1910 u Zagrebu u izdanju knjižare i antikvarijata Josipa Sokola objavljuje knjigu *Naši ljudi i krajevi, Portraiti i pejzaži*, a očito je bilo prekasno da u tu zbirku uvrsti i svoj članak *Oko Križevca*, koji je objavio u *Hrvatskoj slobodi* tek krajem 1910. godine, pa je taj članak ostao nekako izvan svih njegovih zbirki. Uvršten je tek 1973. u jedanaesti svezak Matoševih *Sabranih djela*. Objavljen je i u zborniku *Križevačka književna slava*, koju je izdala Matica hrvatska (Križevci 1998.), ali je iz članka izostavljen dio teksta koji se, držimo, može objaviti uz pojašnjenje Matoševa tadašnjeg stava.⁶ Matošev rad o Križevcima izostavljen je i u drugim skupnim knjigama s Matoševim člancima, iako se za ovaj rad, nastao neposredno nakon boravka u Križevcima, može reći da je pisan „matoševski,“ odlikujući se zanimljivim opažanjima ali i oštrom kritikom, netrpeljivošću ali i savjetima. Esej *Oko Križevca* ima sve karakteristike Matoševa pera. Tu je obavještavanje o vrijednim spomenicima, ljudima i tradiciji, ali tu je i kritika hrvatskog društva u kojem domaći ljudi pomalo gube sve vodeće pozicije.

Matoš je, kako je prije navedeno, svoj izlet u Križevce prvotno objavio u novinama *Hrvatska sloboda* 1910. godine, te integralno još samo jednoč u *Sabranim djelima*.⁷ No taj je članak osim u novinama objavljen i u zborniku *Križevačka književna slava* koju je 1998. izdala Matica hrvatska Križevci.⁸ Međutim, tiskajući Matošev članak Matica nije znala što bi s nepriličnim protužidovskim Matoševim tekstom, te je izbacila čitav taj dio, ne naznačivši što je učinjeno i radi čega. Bilo je to vrijeme kada se je i dr. Franjo Tuđman našao napadnutim zbog nepriličnog, nehotičnog napada na Židove, pa se priređivačima očito učinilo najjednostavnijim problem riješiti ispuštanjem sporadičnog

dijela teksta. Naravno, uz pravilno obrazloženje pa i Matoševе dvije tvrdnje da nije antisemit, tekst se može i morao bi se objaviti u cijelosti. Stoga sam odlučila objaviti integralni tekst, te kroz bilješke i obrazloženje pokušati objasniti zašto je Matoš tako formulirao dio teksta o Židovima. Ono što nisam uspjela odgonetnuti je pitanje zašto Matoš u tom članku ne spominje neke druge uglednike Križevaca. Jesu li pojedini uglednici možda bojkotirali Matoša koji je tada već iza sebe imao teške dane razočarenja u Parizu i Beogradu.

Članak je vrlo značajan jer se u njemu Matoš, jašnije nego drugdje, razgolitio kroz iskazivanje svojih stavova prema plemstvu, prema preporoditeljima, prema klasicima, ali i prema europskoj znanosti i književnosti, ne žaleći truda da kritizira užasno stanje u Hrvatskoj u predvečerje izbijanja Prvog balkanskog rata. Matoš se kroz svoj kratki život izmijenio i napatio. Od pobornika slavenstva i jugoslavenstva postao je zagriženi pravaš koji po pisanju pripada moderni, stavljajući individualno u prvi plan, odbacujući sve ono što je već bilo odbačeno u Europi. No, sam nije mogao slijediti taj pravac. Naime, u međuvremenu se izmijenila i Hrvatska, koja je nakon bijega bana Khuena Héderváryja ostala bez svoje Narodne stranke 1906., koja se pretvorila u mađaronsku stranku. Hrvatska je postala poprištem borbe pristaša hrvatsko-srpske koalicije i pravaša. Obje su struje napadale plemstvo, što je iskoristio strani kapital zauzimajući vodeće pozicije u gospodarskom i privrednom, ali i kulturnom životu Hrvatske.

Matošu Križevci nisu bili strani. Znao je za mnoge ljude rođene u Križevcima koji su imali veliku ulogu u hrvatskoj povijesti, a za Franju Markovića je znao još od gimnazijskih dana, prateći njegovo djelovanje u književnosti i politici.⁹ Bio je oduševljen kada je kao gimnazijalac došao do *Izabranih pjesama* Augusta Šenoe u redakciji dr. Franje Markovića i, čini se, da je s poprilično pažnje pratio djelovanje ovog križevačkog veličana na političkom, književnom i znanstvenom polju.¹⁰

Znao je i za druge poznate Križevčane, a svakako je znao predsjednika Hrvatskog novinarskog društva, Križevčanina Grlovića.

6 Matoš, *Oko Križevca*, u: *Križevačka književna slava*, str. 138-141. No izostavljen je dio teksta o Židovima, koji ne treba izostaviti ali treba dati potrebno obrazloženje.

7 A. G. Matoš, *Oko Križevca*, *Hrvatska sloboda*, br. 239, 21, 22 i 25. X. 1910.; *Sabrana djela AGM.*, sv. XI, str. 180.

8 *Križevačka književna slava*, str. 138-141. Tu su objavljeni tekstovi gotovo svih književnika koji su pisali o Križevcima.

9 Ivan Peklić, *Društvena, kulturna i politička djelatnost Franje Markovića* (doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zadru 2013. godine).

10 I u pismu Ksaveru Šandoru Đalskom 28. veljače 1899. Matoš iz Ženeve hvali Đalskog kao velikog pisca ali i piše: *Pošto strastno ljubim literaturu, a našu najviše, jer je hrvatska i jer je potištena, razumije se, da ljubim i Vas. Ponosim se, što Vas lično poznajem kao i Ivana Mažuranića, Franju Markovića, Šrepela i Gjuru Arnolda./.../. Ponosim se, te osjećam snagu, da budem ono, što ste Vi: slobodan i ništa drugo nego književnik. Ili sve ili ništa (Sabrana djela XIX, str. 98., - pismo Matoša Đalskomu 28. II. 1899).*

S mladim pravnikom, tada simpatizerom *Napredne stranke Ivana Lorkovića*, Karlom Häuslerom, Matoš se dopisivao od 1908. do 1913. godine.¹¹ Ovaj je direktno povezan s Matoševim dolaskom u Križevce što je vidljivo iz pisma od kraja prosinca 1909. kada se Häusler tuži Matošu da živi u gradu kojega treba poštivati i prezirati, ali ga svi samo preziru, te da više neće biti ateista otkada vidi da su križevački naprednjaci ateisti. Häusler piše: *Ovo je uostalom sasvim zgodan grad da u njemu podignem Perunov hram i da se molim kao poganin. Batina kalničkog seljaka, fatalni udarci po mojim naprednjačkim leđima dokazaše mi, da sam kao naprednjak ili luđak ili tuđinac u svojoj hrvatskoj kući. Da zbilja! Ja u oku Franje Markovića, koga Vi s pravom digoste visoko nad Kranjčevića, opazih stari naš Kalnik, u njegovoj poeziji nađoh naše vinograde, u romantici, u starini te poezije nađoh stare naše krovove, u "Domu i svijetu" idilu naše pustoši, u Markoviću nađoh Križevac u noći, Križevac bez purgara, Križevac bez živoga stvora, Križevac nekadanjih Hrvatica:*

*Križevčankam Križevčanin nudi,
Križevačka vila što pobudi,*

Križevački grade sretan rasti. /Iz Markovićeve pjesme darovane majci i drugaricama/.

I dalje piše Häusler Matošu: *Ovdje je pokopan Nemčić, na groblju mi je najmiliji njegov grob, na šetalištu njegov spomenik (Herma od Valdeca, izvrsno izrađena).* I obećava Matošu: *Dovest ću Vas jednom ovamo, da vidite grad, gdje ćemo uskrisiti djedovsku vjeru, podići hramove Ladi i Vesni, postaviti Markovića za pontifexa, Nazora za kapelana, Radića za mežnara, dok n.pr. Lorkovića ne ćemo pustiti ni u crkvu. Vizner dolazi na Štefanje ovamo.*¹² Međutim Häusler je otputovao u srpnju 1909. u Beč, a onda u studenom 1909. i u Hall i Innsbruck na liječenje, te se javlja Matošu iz Beča 4. ožujka 1910. nazvavši se njegovim prijateljem i frankovačkim grabancijašem.¹³ No čini se da on nije dočekao Matoša u Križevcima jer stalno putuje, što je vidljivo iz pisama s Korduna, zatim iz pisama s dvora kneza maršala Đure Lobkowicza u Vraču kod Piseka u Češkoj, čiju je kćer oženio. Dopisivanja su sve rjeđa, i zadnji trag imamo od 25. veljače 1912. kada se Häusler Matošu javlja iz dvora kneza Eltza u Vukovaru, ali je akademik i književni povjesničar dr. Miroslav Šicel ipak nazvao Häuslera Matoševim sljedbenikom u pjesništvu.¹⁴ Häusler je završio Filozofski fakultet u Beču,

Pravni fakultet u Zagrebu, bio je član pjesničkog kruga oko Gustava Matoša te je uvršten i u antologiju *Hrvatske mlade lirike*, objavljene 1913. godine. Osim što je bio urednik časopisa *Sutla*, bio je i suradnik almanaha *Rič* Ljube Wiesnera. U Matoševoj ostavštini ostalo je više pisama koja je Häusler pisao Matošu.¹⁵ Izgleda da je Matoš s ovim mladim pravnikom bio vrlo dobar, a i ovaj je njega cijenio te je trideset godina poslije Matoševe smrti napisao svoja sjećanja na njega.

U vrijeme Matoševa dolaska u Križevce 1910. radi li su tu u Kraljevskom zemaljskom agrikulturno-kemijском zavodu pri Gospodarskom zavodu prof. Rudolf Strohal (Lokve, 6. IV. 1856. - Zagreb 21. III. 1936.), Milutin Cihlar Nehajev (Senj, 25. XI. 1880. - Zagreb, 7. IV. 1931.) i od 1903. ing. Gustav Bohutinski, izumitelj sjemenske pšenice koja je osvojila hrvatska žitorna polja. Iako Matoš u svojem feljtonu izričito ne spominje Bohutinskog, vjerojatno ga je poznao. Zanimljivost je da je sin Gustava, kipar Emil Bohutynski, rođen 1907. u Križevcima, izradio spomenik Matošu kao torzo u ležećem položaju, danas pohranjen u križevačkom Gradskom muzeju. Iz korespondencije saznajemo da se sa Cihlarom, jednim od anonimnih pokretača *Gospodarske smotre* križevačkog Gospodarskog učilišta, Matoš dopisivao još od 1904., kada je ovaj bio urednik zadarskog lista *Lovor*.¹⁶ Cihlar je bio završeni filozof, ali i kemičar koji je 1909. do 1912. radio kao asistent u laboratoriju na Gospodarskom učilištu u Križevcima. I Cihlar i Strohal, drugi asistent na Gospodarskom učilištu, hranili su se kod ugledne križevačke obitelji Šugh.¹⁷ Kao ilustraciju tadašnje političke i kulturne situacije u Hrvatskoj navest ću i podatak o tome da je kćer te obitelji, glasovita pjevačica Milena, bila primadona u Wagnerovim operama pjevajući čak i u Darmstadtu. Međutim nikako nije mogla dobiti angažman u Hrvatskom narodnom kazalištu, usprkos tome što je ban Pavle Rauch ponovno otvorio operu i operetu koju

ra i Krešimira Bagića, referat na znanstvenom-stručnom skupu o A. G. Matošu 13. VI. 2014. u Matici hrvatskoj u Zagrebu.

- 15 Häusler se je družio i s Tinom Ujevićem, Ljubom Wiesnerom, Krešimirom Kovačićem, te Markom Kožulom koji je u međurač bio jedno vrijeme ministar u jugoslavenskoj vladi, ali i s drugim intelektualcima koji su studirali i živjeli u Zagrebu i Beogradu (*Sabrana djela*, XX, str. 329. - pismo od 18. V. 1911).
- 16 Milutin Cihlar Nehajev, Pismo Matošu, *Sabrana djela*, XX, str. 230; God. 1904./1905. Cihlar je u uredništvu *Obzora* pa je zahvaljujući toj vezi Matoš objavio nekoliko članaka u tom listu. No 8. prosinca 1905. Josip Kosor javlja Matošu da Cihlar mora u vojsku i da je uredništvo *Obzora* preuzeo Milivoj Dežman (*Sabrana djela*, XX, str. 263) s kojim Matoš također dobro surađuje kada je on urednik *Vijenca*.
- 17 Jedna kćer obitelji Šugh bila je udana za Škendera Farkaša, dakle orodenost s Vukotinovićem koji je imao značajnu ulogu kao političar ali i kao upravnik županije i naučenjak prirodnog blaga.

11 Isto, str. 128-140. - pismo Matoša Karlu Häusleru.

12 Isto, str. 129.

13 Isto, str. 133.

14 Miroslav Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., 112: Đurđica Gavranović - Porobija, A. G. Matoš u poetskim referencijama Karla Häusle-

je 1897. godine zatvorio ban Khuen Héderváry, kojom prigodom je tijekom izvođenja opere Nikola Šubić Zrinski, zbog protestnih uzvika, bio zatvoren i Stjepan Radić.

Članak *Oko Križevca* pisao je Matoš bez mnogo priprema, onako u jednom dahu, spontano, možda i nakon razgovora u dobrom društvu koje je voljelo kapljicu. Vidio je od povratka iz emigracije 1908. mnogo, ali je bio i dalje pod jakim utjecajem onoga što je godinama saznavao iz novina i knjiga. Vrativši se u Hrvatsku bio je bombardiran informacijama, ali i novim poznanstvima s ljudima koji su pripadali novoj inteligenciji moderne. Osim toga, petnaestogodišnja emigracija jako je izmijenila Matoša i on prešućuje ili ne spominje neke osobe koje su mu ranije bile drage. To se osjetilo i u njegovom stavu prema banu Josipu Jelačiću, ali i prema Ljudevitu Vukotinoviću Farkašu, koje ni ne spominje. Od crkava pak spominje samo Grkokatoličku katedralu i crkvu sv. Križa. Feljton o Križevcima pisao je Matoš sa sličnim osjećajem kao što je 1908. pisao o Samoboru te osim izvanrednog osjećaja za pejzaž s opisima koji spadaju u najbolje stranice naše književnosti, ima i drugih sličnosti.¹⁸

Budući da je živio od novinarskog posla, Matoš je morao pisati brzo i mnogo. Treba samo spomenuti da je 1909. napisao 115 feljtona, 1910. godine 146, 1911. godine 108, a onda zbog bolesti piše mnogo manje. Vidi se da je Matoš tijekom 1910. godine, kada je pisan i članak *Oko Križevca*, pisao vrlo mnogo, a s obzirom na životne uvjete i već bolešću načeti organizam, često mu tekstovi nisu dotjerani. Vjerojatno ih, nakon što ih je napisao, nije pustio odležati već ih je odmah slao uredništvima novina. No pisao je najbolje što je mogao i njegovi članci su nam ne samo kronika njegovog života, već i jedno posebno gledanje na zbivanja u Hrvatskoj u vrlo nemirnim vremenima prije izbijanja Balkanskih ratova.

Esej je duhovit ali i oštar, s mnogo kritičnih elemenata na osnovi onog što je vidio u Križevcima, ali se

tu Matoš iskazao i kao gospodarski pisac ukazujući na zapostavljenost domaćeg stanovništva u vodećim granama privrede i trgovine zbog lošeg školskog sustava i krivog mišljenja da je jedino činovnički posao najsigurnijim zanimanjem. Matoš ukazuje na primjeru zapadne Europe da treba riskirati i da se treba boriti. Bio je to Matošev predzadnji esej s njegovih obilazaka pojedinih mjesta u sjevernoj Hrvatskoj. Putovanja su bila njegova posebna ljubav jer su zadovoljavala njegovu prirodnu znatiželju da upozna krajeve i ljude, a osobito hrvatske krajeve i ljude. Poslije feljtona *Oko Križevca* napisao je još samo sličan članak *Oko Save*. Oba teksta imaju neke slične osobine, a osobito uravnotežen odnos prema raznim slojevima društva te se kroz njih iskazuje oduševljenje ljepotom hrvatske zemlje.

Feljton *Oko Križevca* mora se objaviti u cjelini i onako kako je prvi puta objavljen, bez ikakvih kraćenja. Uz pravilno obrazloženje može se objasniti određen Matošev suzdržani pristup nekim ličnostima i institucijama. Naime, Matoš je tada već bio duboko razočaran stanjem u Hrvatskoj, očekujući da će se sedam godina poslije odlaska mađaronskog bana Khuena Héderváryja gospodarsko, kulturno i prosvjetno stanje poboljšati te da će Hrvatska doći do veće autonomije koja bi joj omogućila život kakav se živi u srednjoj i zapadnoj Europi.

Skraćeni tekst udaljava nas od iskrenog Matoševog pisanja i gledanja na Križevce, odnosno na stanje u Hrvatskoj 1910. godine. Matoš je u vrijeme dolaska u Križevce imao bogato iskustvo putnika Europom. Obilazeći Križevce i okolicu, grad kojem je ban Khuen Héderváry umanjio upravnu važnost ukinuvši ga kao županijsko središte i prisilivši ga da pronade nove putove za svoj opstanak, Matoš je očito bio vrlo ljut, vidjevši znakove zapuštanja starih vrijednosti, osobito onih koje je držalo staro hrvatsko plemstvo i kalnički šljivari. Krivci za takvo stanje bili su mu Židovi koji su i u Križevcima, ali i u mnogim gradovima na putu od Koprivnice do Rijeke, preuzeli vodstvo u poduzetništvu i industrijalizaciji te bankarstvo, noseći sa sobom sve dobre i loše strane prvobitne akumulacije. Udarni zamah tome bilo je to što Zemaljska vlada u Zagrebu nije mogla odlučivati o gospodarskim i prometnim pitanjima, pa su Židovi na putu od Koprivnice do Rijeke pokušali etablirati svoje tvornice i štedionice donoseći svoj financijski kapital, ali i ogromno znanje o tome kako se stvaraju nove vrijednosti. Mnogo sredstava nakupili su i vještim trgovanjem i poslovanjem s domaćim stanovništvom. Industrijalizacija i bankokracija potpuno su osvojile sjevernu Hrvatsku nakon što su Židovi dobili 1873. punu ravnopravnost u Hrvatskoj, s time da su Židovi prodirali u Hrvatsku ne samo preko Osijeka i Našica, već i preko Nagykanizse i Koprivni-

18 Matoš piše 1908. o Samoboru: *Samobor je i pouka hrvatske prošlosti i utjeha hrvatske tužne sadašnjosti... te upućuje da se krene u Samobor ako vas zanima poezija sadašnjosti, život narodni u obliku purgarskom ili seljačkom, jer Samobor je uređeniji od srpske prijestolnice, a tu se nađe tvrde hrvatske korjenike, mlade inteligencije prožete voljom za moderni rad, pa i duh sloge i prave hrvatske društenosti, a Samobor je i kula hrvatske opozicije i hrvatske nezavisne misli, kao što su i Branko Wišesner, Livadić i Fran Hrčić* (Matoš, Samobor, *Sabrana djela*, XV, str. 171-172. Prvi puta objavljeno u *Samoborskom listu*, br. 11, 1. VI. 1908.). Dubravka Oraić Tolić, *Matošev pejzaž; krajolik kao etnolog*, referat izložen na znanstveno stručnom skupu o Matošu u Matici hrvatskoj 13. lipnja 2014. Akademkinja je doktorirala na pejzažu u Matoševim djelima.

ce. Industrija, štedionice, trgovina i ugostiteljstvo prešli su u sjevernoj Hrvatskoj od 1873. do 1910. godine većinom u ruke Židova.

Što je Matoš napisao u članku *Oko Križevca*? Napisao je mnogo toga, ali ne sve, već samo ono što je direktno vidio, odnosno ono što su mu prijatelji pokazali i naglasili kao važno i što je pokušao ugraditi u svoje ranije spoznaje o Križevcima i njegovim ljudima.

Zna očito o Križevcima i više nego što piše, jer boravak od tri dana svakako je Matošu donio niz novih spoznaja, pogotovo stoga što je odsjeo u starom hotelu koji je nekoć bio sastajalište Iliraca. Poznato je da je Matoš za vrijeme svog boravka u Križevcima stanovao u hotelu Zum grünen Baum (K zelenom drvetu) koji je bio poprištem mnogih važnih događaja u vremenu Hrvatskog narodnog preporoda, a koju gostionicu je kasnije preuzeo trgovac Brenner, pretvorivši je u Grand hotel.¹⁹ Mirko Bogović je u svojoj priči *Šilo za ognjilo*, koju je objavio 1856., opisao ovu gostionu K zelenom drvetu, gdje amateri pripremaju neko veselo uprizorenje, vjerojatno na tradiciji Spravišča.²⁰ Mnogi gradovi nisu mogli organizirati ovakve zabave jer nisu imali dovoljno velike društvene prostore, pa je tako bilo i s Koprivnicom. Zahvaljujući statusu Križevaca koji je do 1886. bio i središte županije, Križevci su tu bili u mnogo povoljnijem položaju.

U ovom nevelikom feljtonu Matoš je napisao mnogo svojih promišljanja o Križevcima, možda više nego kod drugih mjesta koja je posjetio od 1908. do 1913. godine.

Pisao je o Križevcima koji su ostavili traga u povijesti, ali i o Križevčanima koji su obilježili njegovu povijest. Ali ne o svima. Ima svoje drage ličnosti i one druge koje niti ne spominje. No ogorčen je što su Križevci izmijenili svoj karakter i dobili promijenjenu ulogu među gradovima. Od županijskog grada postali su mjesto koje forsira promet, industrijalizaciju, planinarstvo. Misli da bi i Gospodarsko učilište, čiji značaj jako cijeni, moglo imati veću ulogu u pokretanju napretka u Hrvatskoj. Matoš je pisao taj rad u zadnjoj fazi svog života, kada je već bio načisto s mnogim pojmovima, pa je pored indiferentnog odnosa prema crkvi imao i dosta neodređen odnos prema Jelačiću zbog 1848. godine kada ovaj pomaže gušiti revolucionarni pokret u Mađarskoj. Radi toga kritički gleda i na Ljudevita Farkaša Vukotinovića, odnosno Jelačićeve sljedbenike koji nisu spriječili takav nepovoljni politički i strukturni razvoj Hrvatske. No oduševljen je

Mojsijem Baltićem koji je u zadnje dane banovanja Josipa Jelačića uspio izboriti osnivanje križevačkog Gospodarskog učilišta. Stoga su jelačićevci u njegovom članku poprilično zapostavljeni. Zna za Krvavi sabor križevački, kalničke šljivare, pisca *Putositnica* Nemčića Gostovinskog, a zna i za pjevačicu Šugh. Zanima ga sve što se zbiva na Gospodarskoj školi, a zanimljivo je da prešućuje da se od 1905. dopisuje s Milutinom Cihlerom Nehajevim, čiji je otac bio tajnik Trgovačke komore u Senju, a Matoš je rado boravio u Hrvatskom primorju.

Matošu su bili poznati Križevački statuti te je 1909. u *Agramer Tagblattu* u članku *Disziplin und Disziplinen* napisao da Hrvati nisu bez veze vojnički narod. Svi se spominju discipline. *Die groessten patriotischen Säufereien werden bei uns nach der Disziplin der Križevacer-Statuten eingedrillt*, tj. da se po ovim pravilima promovira pijanstvo.²¹

Kako je Matoš opisao Križevce i okolicu? Znao je za neke ličnosti iz Križevaca i prije ovog posjeta Križevcima. U jednom pismu iz 1904. spominje *dobrog Grlovića – Gerlócučka*.²²

Matoš nam je ostavio i zapis o dr. Franu Gundrumu Oriovčaninu, navodeći da je doista zaslužan čovjek i da je u svojim mnogobrojnim brošurama odvrtao od alkoholnih pića.²³ Piše da je Gundrum vrlo zaslužan i kao prevodilac s bugarskog, pa je preveo satiru *Baj Ganjo Balkanski* Alekse Konstantinova. Gundrum (1856.-1919.), pisac knjige *Alkohol - otrov*, 1903. godine, pisanoj tečnim, čitljivim jezikom, uglavnom vrlo narodnim, iako ne baš i jezikom kakvog puriste.

Matoš je boravio u Križevcima kod Brnčića od 4. do 8. listopada 1910.²⁴ Napisao je tu sonet o đurđicu *Srodnost* koji je recitirao na ledini kraj Kalnik-grada svom prijatelju dr. Karlu Häusleru, ali je bilježnicu s ovim tekstom izgubio i tako je pjesma nestala.²⁵

Odaje priznanje veličini liječnika Frana Gundruma Oriovčanina i ukazuje na njegov koristan rad na zdravstvenoj preventivi, ali misli da je traženje da se uopće

19 Gustav Krklec, *Lica i krajolici*, Zagreb, 1954. u: *Križevačka književna slava*, str. 183.

20 *Križevci, grad i okolica. Serija Umjetnička topografija Hrvatske, I.*, Zagreb, 1993., str. 54.

21 Matoš, *Disciplin und Disziplinen*, *Agramer Tagblatt*, br. 198, 31. VIII. 1909.; *Sabrana djela*, XV, str.214.

22 Matoš, Pismo iz Pariza uredniku *Jadrana* Ante Tresić Pavičiću u Trst 16, IV. 1904., *Sabrana djela*, XV, str. 71. Milan Grlović (Križevci, 1852. - Zagreb, 1915.) bio je od 1885. u redakciji *Pozora*, a od 1909. do 1912. je urednik *Narodnih novina* a kao predsjednik Hrvatskog novinarskog društva 1910. bio je za Matoša vrlo važan.

23 Matoš, Iz knjiga i novina, *Hrvatsko pravo*, 3974, 18. II. 1909., str. 3., *Sabrana djela*, XVI, str. 232, *Sabrana djela*, V, str. 302-304.

24 *Sabrana djela*, XX, str. 367. Prilikom tog boravka recitirao je Häusleru sonet *Srodnost*, ali je izgubio bilježnicu s tom pjesmom, pa je i taj sonet bespovratno izgubljen.

25 Karlo Häusler, *Uspomene na A. G. Matoša*, Zagreb, 1941.

ne pije alkohol malo prestrogo u vinorodnim krajevima poput Hrvatskog zagorja pa i Križevaca. Matoš misli da bi se narod više brinuo za preventivu da ima novca, pa je njegov apel "pustite u narod novac" nešto vrlo značajno jer Hrvatska nije imala svoju banku pa je količina novca koja je kolala Hrvatskom bila u rukama drugih.

Matoš u ovom eseju piše i kao relativno dobar poznavalac gospodarstva. Kritizira stanje u križevačkom Gospodarskom zavodu, smatrajući da Zavod ne napreduje i ne ispunjava svoj zadatak te da je izgubio darovani vinograd pod čudnim okolnostima, a veliča Baltića čijom je zaslugom taj zavod i osnovan usprkos svih prepreka.

Matoš hvali križevačkog odvjetnika dr. O. Oštrića kao poštenog, socijalno osjetljivog odvjetnika koji ne guli sirotinju.

Feljton završava u najboljoj Matoševoj maniri opisom prekasne križevačke okolice, plemićkih posjeda u procesu parcelacije, malih šljivara i samog sela Kalnika koje Matoš promatra kao cjelinu sa starim ruševinama grada Kalnika. Naime, u tom vremenu još nema planinarskog doma koji je građen 1928. godine (prema dostupnim podacima Planinarski dom Kalnik izgrađen je 1934. godine, op. uredništva). Matoš je oduševljen vizurama koje se vide s Kalnika i svoj boravak na Kalniku naziva gotovo božanskim. Spominje šljivare kao plemenitaše, a velikim riječima opisuje kraljevski grad Kalnik, odnosno njegove ruševine.

Matoš se svaki dan bori za svoje preživljavanje pisanjem i objavljivanjem kraćih članaka, ali vrlo teško naplaćuje svoje honorare. Situacija u Hrvatskoj, kako politička tako i gospodarska i socijalna, vrlo je nestabilna. Hrvatsko-srpska koalicija sve se više približava Beogradu kojega je Matoš tijekom svog drugog boravka u tom gradu, za vremena protuaustrijske vladavine Petra Karađorđevića, upoznao u negativnom smislu. Matoš, kao žestoki kritičar mnogih društvenih i socijalnih pojava, optužuje za takvo stanje inteligenciju u Hrvatskoj i nenarodnu vladu. Pero mu je sve oštrije, a kritika nesmiljenija. Propast Narodne stranke 1906., koja se potpuno pomađarila uslijed borbe za činovnička mjesta i egzistenciju, ostavila je Matošu prostora za još žešćom kritikom, zamjerivši se tako mnogima pa čak i vodećim pravašima. Matoš dakle životari, ne živi životom dostojnim jednog književnika, pjesnika i novinara.

Matošev članak *Oko Križevca* ne smije se čitati bez potrebnih objašnjenja i upravo stoga sam se potrudila objasniti mnoge ličnosti koje Matoš spominje u ovom članku, kao i to što ga je motiviralo da toliku pažnju u tom članku dade Židovima, pokušavajući da tu udarnu

temu utopi u gomilu podataka o uglednicima Europe koji su utjecali na takvo stanje. Tekst se, dakle, mora objaviti onako kako ga je Matoš objavio. Ne bih nikada pristala na izostavljanje nekog dijela Matoševog teksta o Križevcima, ali ne bih nikada pristala i da se ne tiska moje obrazloženje zašto je Matoš s toliko nemilih riječi napao Židove u Hrvatskoj. Optuživao ih je za ono što su učinili i što nisu načinili, no nije mogao izbjeći ne ukazati na njihov pozitivni rad, ali opet optužuje ih da se ovdje ponašaju drugačije nego u Francuskoj, Italiji i Njemačkoj.

Što je ponukalo Matoša na ovakvo pisanje? Bilo je više razloga. Zbog istine i objašnjenja trebamo nešto više reći o Židovima.

Matoševo mišljenje o Židovima u križevačkom feljtonu uredništvo *Hrvatske književne slave* 1998. izostavilo je iz njegovog članka, a vjerujem da se feljton - ako ne prešućivao - ipak zanemarivao i mnogo rjeđe objavljivao u odnosu na putopisne feljtone o Loboru, Samoboru, Ozlju ili Turopolju upravo radi tog negativnog Matoševog mišljenja o Židovima onog vremena u Zagrebu. No mislim da se rješenje nalazi u objašnjenju, jer njegovo dvokratno isticanje da nije antisemit u feljtonu *Oko Križevca* doista ukazuje da nije ni bio, ali upućuje i na to da je bio svjestan onoga što je napisao o tome da treba razlikovati Židove u Europi i njihovu pozitivnu ulogu od Židova koji se u Hrvatskoj ponašaju neprimjereno, želeći preuzeti glavne trgovine, hotele i tvornice. To se vidi iz jednog pisma književniku Andriji Milčinoviću (1877.-1937.) iz Pariza 1901. godine u vezi Josipa Franka. *Mi nužno trebamo Jevreje za europsku reklamu hrvatskoj misli. Nemajući diplomacije, vojske, naroda sa političkom spremom Poljaka ili Magjara, mi moramo na svaki način predobiti za sebe jako europsko javno mišljenje, moramo predobiti za našu stvar naše Židove, koji bi mogli postati commiss-voyageuri hrvatske ideje kao što su branitelji poljačke, magjarske, njemačke.*²⁶ Bilo bi dobro da su Hrvati uvijek slušali Matošev savjet, premda su Židovi prihvaćali tiskanje Matoševih knjiga, ali su mu vrlo teško i s velikim zakašnjenjem isplaćivali honorare, što je Matošu silno otežalo život u Zagrebu 1909. i 1910. godine.

Kada je odlazio u emigraciju 1894., Židovi su u Zagrebu tek počeli koristiti svoju potpunu ravnopravnost s ostalim narodima, ali nisu se razvijali spontano poštujući stare vrijednosti koje je stvorilo hrvatsko plemstvo, već su koristili svoje veze u Mađarskoj i kapitale koje su tamo stvorili te su u Hrvatskoj u vrlo kratko vrijeme preuzeli gotovo sve štedionice i banke, a onda su razvili intenzivnu industrijalizaciju na račun jefti-

²⁶ *Sabrana djela*, XIX, str. 334. - Pismo Matoša Andri Milčinoviću od 13. III. 1901.

ne radne snage. To im je omogućilo brzo preuzimanje vodstva u gotovo svim privrednim poslovima, od industrije, pa do građevinarstva pri čemu su forsirali *jugendstil*, kako onaj Wagnerov iz Beča, tako i onaj koji je vezan uz mađarsku ili češku secesiju. U Zagrebu ali i u drugim gradovima Hrvatske, osobito u Osijeku, osiromašeno hrvatsko plemstvo koje je s gubitkom kapitala izgubilo i veći utjecaj u kreiranju društvene nadgradnje nije moglo pratiti novu elitu, pa to čak i iskazuje javno kod nekih gradnja. Tako je nova Sabornica u Zagrebu, sagrađena uklapanjem nekoliko starijih zgrada u novu konstrukciju za bana Pavla Raucha od jednog njemačkog arhitekta, pripadala nekom čudnom neoklasicizmu u nekom klasicističkom stilu i nikako se nije uklapala među postojeće zgrade, ali je dala dovoljno prostora za rad zemaljskih ureda i društava. Kroz dvadesetak godina gotovo sve što je bilo vrijedno našlo se u vlasništvu Židova, s time da su oni u svojim radnjama zapošljavali gotovo isključivo Židove, prepuštajući samo slabo plaćene, nadničarske poslove domaćim ljudima. Židovi su svoju djecu školovali na trgovačkim školama izbjegavajući da im djeca polaze klasičnu gimnaziju, jer su shvatili da novo vrijeme traži ljude osposobljene za privredu, elektrifikaciju, plinifikaciju, željeznicu, zdravstvo i samo izuzetno pravo. Rado su slali djecu na školovanje u inozemstvo k svojim rođacima te su ovi po povratku kao bolje školovani preuzeli i liječničke i pravničke poslove. Jaki su na kapitalu pa ulaze i u gradske uprave, te time usmjeravaju i politiku gradova u kojoj se više ne cijeni ono staro, tradicionalno i sve se ustupa novim vrijednostima kojima Matoš nije imao pristupa. Križevci u tome nisu bili izuzetak i kada ja Matoš konstatirao da se u Križevcima desilo isto ono što i u Zagrebu, odlučio je analizirati zašto je do toga došlo i što je Židovima omogućilo da postignu takav uspjeh. Matoš je posegnuo za analogijom te se pošteno okomio na odnos Židova i domaćih ljudi prema radu. Utvrdio je niz negativnosti na strani domaćeg življa koji se bojavao rizika u privredi, te su se uglavnom školovao za niže činovnike i službenike u državnim i općinskim ustanovama. Osim toga ni u Hrvatskom saboru nije ukazivano na zlo od ovako jednostranog shvaćanja humanističkog odgoja mladih generacija. Sabor ne inzistira na otvaranju čak ni Medicinskog fakulteta, iako je njegovo otvorenje car Franjo Josip odobrio 1874., dopuštajući da se ono otvori *...kada se za to steknu uvjeti*, ali to je bilo tek 1917. a do tada djeluju u Zagrebu samo Mudroslovni (Filozofski), Pravoslovni (Pravni) i Bogoslovni fakultet, dajući kadrove koji nisu mogli bitno utjecati na gospodarski razvoj Hrvatske. Za inženjere, ekonomiste, medicinare i veterinare moralo se ići studirati u Graz ili Beč, a zbog nedostatka ovih kadrova dolazili su u našu zemlju Česi, Poljaci, Slovenci, Ni-

jemci i osobito rado Židovi iz Mađarske koji su zauzimali dominantne položaje smatrajući Hrvatsku svojom potencijalnom domovinom. Matoš nije za takvo stanje krivio Židove već domaću vlast i Hrvate, smatrajući kao čovjek koji je imao čak i izvjesnog gospodarskog znanja, osobito na području stočarstva, da se Hrvatska razvija u krivom smjeru, uočavajući sve veće društvene napetosti zasnovane na kombinaciji vjerskog i nacionalnog. Matoš traži da se školovanje u zemlji prilagodi potrebama društva. Židovi su ubrzali modernizaciju zemlje, ali mnogi nisu dobro govorili hrvatski, što je puristu i pravaša, a i Srijemca Matoša silno smetalo jer je za boravka u Beogradu vidio da tamošnja vlada vodi posve drugačiju politiku prema Židovima. Vlada u Zagrebu, sastavljena od poslušnika mađarskim ministarstvima, suglasila se da koncesije i dozvole za gradnju tvornica i pruga treba dati prvenstveno Židovima koji na taj način olakšavaju život mađarskih veleposjednika koji su se uključili u privredni razvoj zemlje, te su se željeli riješiti žestoke konkurencije. Mađari su dakle usmjeravali Židove s mađarskog prostora prema sjevernoj Hrvatskoj, gdje su se nakon spajanja Vojne krajine s banskom Hrvatskom 1873.-1881. otvorile velike mogućnosti za razvoj. Matoš je zaobilaženje domaćih ljudi osjetio kao negativnost, ali je za to krivio sistem, a ne ljude, koji ih nije pripremio ni osposobio za privrednu utakmicu, pa su mnogi olako napuštali zemlju i odlazili u emigraciju. No, Matoš nije bio antisemit. Priznao je da su Židovi izvanredno marljivi i da rade najviše što mogu, ali ga je smetala njihova ekskluzivnost i posebnost. Matoš nije mogao shvatiti sve igre i igrice koje su se na hrvatskoj gospodarskoj sceni zbivale u vrijeme njegovog izbivanja iz Hrvatske, pa se je teško mirio s tako radikalno promijenjenim stanjem kakvo je zatekao po povratku u Zagreb 1908. godine. Vidio je kako se grade nove tvornice i kako propadaju stari plemićki posjedi, koji se parceliraju i prodaju seljacima koji imaju novaca, ali i kako se stvara jedna nova vladajuća klasa, sastavljena od stranih investitora koji su bili u zemlju privučeni jeftinoćom radne snage. Matoš živi loše, pa čak i kada je položio ispite za učitelja francuskog jezika ne dobiva radno mjesto, jer je označen zbog svog kritičarskog duha kao nepoželjan u nastavnom sustavu. Morao je stoga pisati i to mnogo kako bi preživio u Zagrebu koji i nije bio jeftini grad. Očajan je zbog neisplate ili kašnjenja honorara za svoje knjige i članke, o čemu svjedoče pisma da je živjeti u Zagrebu teže nego živjeti u Beogradu ili Parizu.²⁷ Domaći izdavači nestaju, a tiskarstvo i novinarstvo

²⁷ *Sabrana djela*, sv. XIX. i XX. *Sabrana djela* pružaju uvid u Matoševe kontakte s izdavačima knjiga i urednicima novina te su zoran prikaz poteškoća koji je imao novinar koji je živio od objavljenih članaka.

uglavnom preuzimaju Židovi. No nije bilo lagano tiskati knjigu, naročito ne ovakve radove kakve je pisao Antun Gustav Matoš. Na tiskanje svoje knjige *Vidici i putovi* kod Lavoslava Kleina čekao je dvije godine,²⁸ da bi mu onda bio isplaćen honorar od svega 100 forinti, iako je bilo dogovoren honorar od 400 kruna. Očito je u Hrvatskoj bilo teško zaraditi novac jer financijskim dijelovima Hrvatsko-ugarske nagodbe Hrvatska je dobivala u zemaljski proračun nedovoljno sredstava, jer su se ta sredstva izdvajala od centralnog budžeta koji se punio po mađarskim porezovnicima preko financijskih ureda bez pravog obračuna. Prijelaz ka novom izdavaču Mirku Breyeru, koji mu je tiskao *Umorne priče* 1908. godine, također nije donio Matošu zadovoljavajući honorar, iako se na njega Matoš nije toliko žalio. Malobrojna naklada i nestašica novca, a i slaba kultura čitanja u Hrvatskoj, otežavala je izdavačima plasiranje knjiga te su se čitatelji uglavnom informirali o politici preko lokalnih novina kojih je bilo mnogo. No tiskanje u određenim novinama ovisilo je o stranačkoj pripadnosti, a tu Matoš kao pravaš, stekliš, starčevićanac, ali indoktriniran modernom, i nije imao mnogo izbora. Matoš je stoga većinu feljtona koje je uvrstio u svojim knjigama tiskao već ranije u novinama, posebice 1909. u *Hrvatskom pravu*, *Hrvatskoj smotri*, koja izlazi od 1906., *Hrvatskoj slobodi*, *Mladost Hrvatskoj*, a nekoliko članaka objavljuje u *Narodnim novinama* i *Agramer Tagblattu* te do 1903. u sarajevskoj *Nadi*. Možda je na Matoševu kritiku Židova utjecao i njegov narušeni odnos s vođom Čiste stranke prava Josipom Frankom, jer mu je zamjerio što se zalagao za osnivanje Tvornice umjetnog gnojiva *Danica* u Koprivnici 1906., iako je grad Zagreb odbio da se ta kemijska tvornica smjesti na njegovom prostoru radi otrovnosti.

Vidio je po povratku da se Zagreb izmijenio i da je postao gotovo "židovski grad." Nestali su stari obrtnici jer su Židovi izgradili tvornice (nova pivovara u Ilici, Tvornica *Franck*, Tvornica papira na Zavrtnici, Parmlin u secesijskom stilu kod Kolodvora itd.). Nestale su i male trgovine, a Kaestner i Oehler zauzeo je stari hotel K austrijskom caru i otvorio modernu robnu kuću u kojoj se prodavala ista roba kao i u Grazu gdje je bila matična trgovina. Izgrađene su palače na Zrinjercu. A isto je to vidio i u Križevcima te je bio ojađen spoznajom da iz zemlje odlaze mnogi u prekoceanske zemlje, a istovremeno dolaze stranci s kapitalom ili bez kapitala, ali ga znaju stvoriti preko banaka i štedionica. Matoš je priznao da među Židovima ima mnogo in-

telektualaca, a poznato je da se posebice bavio Heinrichom Heineom kojega je vrlo volio pa je čak napisao članak o njegovim memoarima. No nije odobravao naglo preuzimanje svega vrijednog u Hrvatskoj, pa čak i veleposjeda koje su sada Židovi parcelirali i prodavali seljacima ne čuvajući povijesnu baštinu do koje je Matoš dosta držao, smatrajući je državotvornom.

Matošev jezik o Židovima u Križevcima je grub. Vjerojatno ne bi tako pisao da je vidio što se Židovima desilo u Holokaustu. U njegovo vrijeme nisu još bili poznati ni *Protokoli sionskih mudraca* koji su izazvali neke ljude na antisemitsko ponašanje, ali je već Dreyfusova afera završila njegovim puštanjem iz zatvora kamo je dospio radi toga što su ga u vojsci kolege optužili za špijunažu iskazavši se tako kao antisemiti.²⁹ Matoš vjerojatno nije bio imun na brzo jačanje židovskog kapitala u Hrvatskoj koji je ovdje dolazio uz jaku potporu mađarske vlade, a koja je lagano davala dozvole i koncesije Židovima u Hrvatskoj za izgradnju tvornica i drugo, za razliku od domaćeg življa koji pak nije uživao nikakve povlastice. Židovi su bili uspješni konkurenti slabim domaćim obrtnicima koji se nakon ukinuća cehova 1874. još nisu uspjeli organizirati. Zakonom o obrtu od 1884., trgovina i obrt, ali i industrija, došli su pod isti zakon čije je poslove rješavalo nadležno mađarsko ministarstvo u Budimpešti. To se dogodilo osobito u svim gradovima na pruži Koprivnica - Zagreb - Rijeka koje je povezala željeznica 1873. godine. Gdje je došla željeznica, tamo su došli i Židovi sa svojim bankarskim umijećem i trgovačkim vještinama. Ne iznenađuje da je impulzivni Matoš dao tako negativne stavove o židovstvu. No dovoljno je prisjetiti se Martina Heideggera (1889.-1976.), jednog od najvećih filozofa dvadesetog stoljeća za kojega znamo da je bio izraziti antisemit, iako je to vješto prikrivao nacional-socijalizmom, pridruživši se tako nekim njemačkim akademskim krugovima koji su njegovali antisemitizam naglašavajući naduto nadmoćnost germanske rase. Prekomjerna zastupanost Židova u njemačkom i francuskom akademskom životu svakako je izazivala određeno negodovanje, utoliko više što Židovi u to vrijeme nisu imali svoju državu, pa su domovinom smatrali onu zemlju gdje su osnovali svoje domove i svoje poslove, radeći mnogo i pošteno, ali i njegujući svoj judaizam i poseban način života koji neki dijelovi domorodaca nisu htjeli prihvatiti ni tolerirati, jer do 1873. ne postoji ravnopravnost Židova u Hrvatskoj s katolicima, iako njihovo naseljavanje u Hrvatskoj pod posebnim uvjetima bilježimo mnogo ranije. Videći da Židovi i u Hrvatskoj zauzimaju vodeće pozicije u

28 Matoš se žalio Milanu Ogrizoviću i drugim prijateljima u pismima gotovo dvije godine da mu Klein zavlači tiskanje, iako zna da je tiskanje knjiga za njega životno pitanje (Pismo Matoša Milanu Ogrizoviću 17. siječnja 1907. *Sabrana djela*, XX, str. 28).

29 Ljiljana Dobrovšak, *Odjeci Dreyfusove afere u hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.*, *Historijski zbornik*, 60, Zagreb, 2007, str. 129-159.

Zagrebu pa čak i u Križevcima gdje su sve tvornice i banke vodili Židovi, Matoš je zaprepasten kako je do toga došlo u svega dva desetljeća, vjerojatno dobrim dijelom uz iskorištavanje financijske krize od 1873. do 1896. koja je gotovo uništila domaći investicijski kapital. Židovi nisu prezali od otvaranja trgovina i gostionica i po selima, da bi se nakon toga, stekavši određeni kapital, povlačili u gradove i veća mjesta gdje su gradili kuće, koje su ukazivale na njihovo bogatstvo i društveni ugledni položaj ako su bili liječnici ili pravnici.

Matoš je bio agnostik i nije volio ni kršćanske svećenike bez obzira na njihovu vjeru, smatrajući njihovu ulogu u Hrvatskoj ne samo nezadovoljavajućom nego i lošom. Nije izdržao ni u Rimu u Zavodu sv. Jeronima 1913. kamo je došao na liječenje, iako je to bio Zavod hrvatskog svećenstva gdje je djelovao i Križevčanin Karlo Horvat. Nakon par dana boravka u tom zavodu Matoš je potražio u Rimu privatni stan usprkos nestašici novca.³⁰

Vrativši se iz emigracije Matoš piše članke bez osobitih literarnih ambicija, ali ti članci sabrani u knjigu daju sliku javnih događaja, te ih možemo smatrati nepotpunom, fragmentarnom kulturnom istorijom najbliže prošlosti i savremenosti naše u jednom vremenu kada imamo malo iskrenih zapisa. Tu je ocjenu dao Tin Ujević. Tin Ujević je u jednom članku napisao da je Matoš dionizijski i apolonski, nasmijan skeptik i revoltiran satirik, individualist i strančar, motrilac i borac, estet i propovjednik energije, egoist i fanatik, najšira tolerancija uz najtjesnogrudniju tvrdoglavost, najžučljiviji ironista u najzanosnijem entuzijasti. Zapravo "dvostruka duša" nad kojom se zgraža zasukan moralist, čudovište za jednostrana logika".³¹ Ujević misli da su ti sudovi koliko jeftini toliko i netočni. Jer Matoš je skeptik, skeptičan i prema skepticizmu samom te odatle njegove suze, oduševljenje, žalosti, radosti. I doista je tako, kroz grdnju se nazire dobra duša, kroz smijeh Matoš plače, a samilosnim humorom sve oprašta. To možemo spoznati u svim njegovim knjigama, a osobito u zbirci *Naši ljudi i krajevi*. U opisima ide iz krajnosti u krajnost, kroz humor plače kroz kritiku se smije. Ujević piše da bi se knjiga morala zvati "domaći motivi" (str. 214). Evo Matoševih tuđinskih lutanja kod kuće gdje opisuje našu divnu zemlju, knjigu ljudi Hrvata i zemlje Hrvatske, knjigu hrvatske slave i slobode, ljepote i ljubavi. U *Vidicima i putovima* slika hrvatski pejzaž rijetkim bogatstvom rječnika, svježinom dojma i vjer-

nošću karakteristike. *Matoš je besjednik prošlosti, riječ otaca u srodnom glasu zemlje Hrvatske, jer njegova zemlja živi, diše i ima dušu. Kao u Stoosa, Domovina od pojma postade osobom, da od riječi postane djelom* (215). *Matoš nalazi Hrvatsku drevnih heroizama i sluti heroizme sutrašnjice, Matoš nalazi u našem predjelu poticaje za razvoj svih moći pojedinaca. Zahvaljujući Matošu naši kašteli, manastiri i grobovi više ne ćutaju. "Saxa loquuntur". Podrtine nisu nijeme. Iz ruševina Matoš traži nove sile i porast nađe energije. U dodiru sa snagom hrvatskog historijskog i ladanjskog kraja, mi vidimo u tim tobože tužnim razvalinama titanske opomene naših predaka, primajući od tih gigantskih kostura nauk i polet našem djelovanju, kakvoga nam politička hrvatska sadašnjost ne može nikako dati.*

Matoš njeguje ljubav prema Hrvatskoj, "robinji i boginji" (218).

Obišavši Križevce Matoš je ispunio svoju veliku želju da vidi taj stari povijesni kraljevski grad i Kalnik. Postigao je namjeravano, ukazujući na ogromnu raznolikost i bogatstvo te ljepotu Križevaca. Običi sve naše krajeve i ukazati na raznolikosti, na bogatstvo, na ljepotu hrvatskog zavičaja dakako nije uspio u svom kratkom 41-godišnjem životu, no Križevci su dobili Matošev zapis, ali s kritikom postojećeg stanja.

Što je Matoš napisao u feljtonu *Oko Križevca* 1910. godine? Ono što je vidio, ali i ono što je osjetio u tom vremenu nakon jednogodišnjeg života u Zagrebu koji se, kao i čitava Hrvatska, za vrijeme njegovog petnaestogodišnjeg izbivanja, znatno izmijenio. Rekao je i mnogo i malo. No napisao je ono što je tada mislio, dakle 1910., ukazavši da Hrvatska nije krenula dobrim putem poslije odlaska bana Khuena jer nije imala gospodarsku a time ni političku samostalnost, iz čega izvire traženje tuđe pomoći za rješavanje vrlo lošeg stanja u Hrvatskoj. Matoš misli da se treba osloniti na domaće snage, da treba tako reorganizirati školstvo i odgajati borbene, sposobne ljude da se bore s privrednim teškoćama.

Matoš u ovom radu kritizira školski sistem u Hrvatskoj koji odgaja činovnike i službenike, ali ne i individualce koji su u stanju organizirati proizvodnju i voditi trgovinu. Pri tome se poslužio upravo židovskim primjerom ljudi koji su vješti trgovini i privredi, te zaključuje da smo si sami krivi što domaći ljudi osiromašuju i obavljaju neproduktivne i slabo plaćene sluganske poslove, a stranci se time koriste, dakako uz pomoć mađarskih i austrijskih vlasti kojima to odgovara, jer se ojačava na taj način strani jezik.

Feljton ima i nedostataka. Tako, npr., uopće ne spominje Marka Križevčanina kao križevačkog sveca koji je ubijen u Trnavi, a crkveni život mu je ograničen na

30 Mira Kolar-Dimitrijević, Dr. Karlo Horvat na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, *Cris*, 3, Križevci, 2001, str. 44-53. Čitav treći broj *Crisa* posvećen je dr. Karlu Horvatu koji je rođen u Križevcima.

31 Augustin Ujević, Hrvatska knjiga, (u: *Naši ljudi i krajevi*), *Sabrana djela*, XII, str. 213-218.

spominjanje pavlinskog samostana i crkve sv. Križa, i već prekrasno, zahvaljujući Izidoru Kršnjavom, obnovljene crkve Grkokatoličke biskupije u Križevcima. To je posljedica Matoševog odnosa prema religiji jer je smatrao da je vjera kriva zbog tragične prošlosti Hrvatske i krive politike nekih vodećih ljudi. Ne spominje ni Franju Žigrovića koji je bio desna ruka banu Josipu Jelačiću u sastavljanju pravnih akata 1838. Ne spominje ni Fodroczijeve iako je njihova uloga u vladi bana Khuena Hédervárijia morala još biti u živom sjećanju Križevčana. Ne spominje ni Zakmardija, glasovitog po arhivskoj škrinji koja je čuvala najvažnije dokumente Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

Matoševe veze s Križevcima protkane su njegovim interesom za križevački Gospodarski zavod i sjećanjem na glasovite Križevčane. No došavši u Križevce on je obasut povijesnim, umjetničkim i vjerskim informacijama, ali i ljepotom križevačkog kraja kojim je oduševljen. Napisavši članak koji je među zadnjima, ali ne manje vrijednima o prekrasnim domaćim krajevima, pokazuje svu vještinu svog pera. No članak nosi i obilježja kritike, cinizma, humora i blage ironije. U svakom slučaju to je zrelo djelo Matoševih razmišljanja o izvanredno kompliciranom stanju u Hrvatskoj koje je izviralo iz podređenosti interesima susjednih država.

Radi teksta vrlo bogatog spominjanjem značajnih ljudi iz svjetske povijesti i kulture u bilješkama se ukratko daju o njima i informacije, kako bi se čitatelju olakšalo čitanje, ali i kako bi se apostrofirala Matoševa svestranost, širina njegove kulture koja ga i svrstava među najznačajnije naše ljude. Iako to ni do danas nije uočeno, Matoš je svjetski putnik i korisnik globalističke kulture zapadne Europe, ali mu u srcu leži domovina, zavičaj, domaći ljudi. Sve to možemo vidjeti iz ovog Matoševog nevelikog rada koji spada u vrhunska djela naše feljtonistike na početku dvadesetog stoljeća.

Matošev feljton o Križevcima pripada u vrijednu književnu baštinu Križevaca i to upravo onakav kakvog ga je pisac napisao u jednom dahu inspiracije, osjećajući svu križevačku i slavu i poraz.

PRILOG

Antun Gustav Matoš, *Okolo Križevca*³²

Položivši ispit za više pučke škole,³³ da mogu podučavati u francuskom odoh na nekoliko dana odmora k prijateljima u Križevac.³⁴

Bijah dakle u rodnom mjestu Križevačkih statuta,³⁵ Krvavog sabora,³⁶ Nemčića³⁷ i Franje Markovića.³⁸

32 *Hrvatska sloboda*, III, br. 239 - 240, 21 i 22. X. 1910, te br. 243, 26. X. 1910. Ovdje preuzeto iz *Sabranih djela* AGM-a, Zagreb 1973. Izd. JAZU- Liber - Mladost, sv. XI, str.180. Matoš je boravio u Križevcima od 4-8. listopada 1910., a spominje se da je dobio poziv od Brnčića(kojega nisam uspjela identificirati).

33 Matoš je položio ispit uoči Badnjaka 1909. , te ga je 29. prosinca 1909.vlada imenovala privremenim učiteljem niže učiteljske škole uz *pridieljenje* vježbaonici Učiteljske škole u Zagrebu i uz dopust radi pripreve za polaganje ispita za učitelja viših pučkih škola te je početkom siječnja 1910. bio imenovan učiteljem u statusu učiteljstva na području Zagrebačka županije sa 75 kruna mjesečne plaće. U proljetnom roku položio je ispit iz hrvatskog, njemačkog i francuskog jezika a u jesenjem roku je položio ispit iz pedagogije. No u studenom 1910. Zemaljska vlada ga je htjela premjestiti na višu pučku školu u Otočac, ali to rješenje nije nikada poslano Matošu. Nikada nije nastupio na mjesto jer je počeo pobolijevati na grlu pa više nije mogao govoriti. Nisu mu mogli naći slobodno učiteljsko mjesto na području Zagrebačke županije o čemu je 7. prosinca 1913. županijska oblast obavijestila Zemaljsku vladu. A onda kada je već bio u bolnici, Vlada ga je htjela namjestiti u Novoj Gradiški ako Matoš na to pristane. No već 17. ožujka 1914. Matoš je umro poslije tri teške operacije grla i uha (Dragutin Tadijanović, *Kronologija AGM, Sabrana djela*, XX, str. 368).

34 Matoš ne piše Križevci, iako zna da je grad sastavljen od dva dijela - Donjeg i Gornjeg grada.

35 Križevački statuti kao pravila Križevačkih svakogodišnjih običaja krštenja vina u naše vrijeme, nastali su u procesu pomirenja križevačkih obrtnika, purgara koji su se dičili da su stanovnici slobodnog kraljevskog grada i kalničkih šljivara koji su dobili plemstvo od Bele IV. u 13. stoljeću, te se taj obred vršio po određenom ustaljenom načinu (Nikolina Matošec, *Križevačko veliko spravišće kao susret dvaju identiteta*, *Cris*, 15, 2013., str. 40-50.). O Križevačkim statutima pisali su mnogi među njima i prof. Ante Neimarević.

36 Krvavi sabor je sabor hrvatskog plemstva na kojem je 27. veljače 1397. ubijen Stjepan Lacković, hrvatsko-dalmatinski ban. Bio je protivnik ženske vladavine kraljice Elizabete i nje-ne kćeri Marije pa je kovao urotu tražeći suradnju sa sultanom Bajazidom II. nakon što je izgubio bitku s Osmanlijama kod Nikopolja na Dunavu 1396., bio je ubijen po nalogu kralja Sigismunda.

37 Antun Nemčić Gostovinski (Edde u Madarskoj, 14. I. 1813. - Križevci, 5. IX. 1849.), ilirski književnik i bilježnik Križevačke županije. U *Putositmicama* 1845. opisuje putovanje od Križevaca do mora što je prvi značajniji putopis u tom vremenu koji je otvorio novu književnu vrstu. Povodom otkrića njegovog spomenika u Križevcima objavljena je 1899. brošura *Uspomena na proslavu otkrića spomenika Antunu Nemčiću, hrvatskom pjesniku i rodoljubu*.

38 Franjo Marković (Križevci, 26. VII. 1845. - Zagreb, 15. IX. 1914.) književnik i filozof. Prvi dekan Filozofskog, tada Mudroslovnog fakulteta obnovljenog Zagrebačkog sveučilišta 1874. g., na kojem je predavao filozofiju do kraja života, te rektor

A. G. MATOŠ

Sl. 1 Karikatura Antuna Gustava Matoša, Branimir Petrović, 1911.

Fig. 1 A caricature of Antun Gustav Matoš, by Branimir Petrović, 1911

Nemčić je, kako znate, mlad umro, imajući na groblju jadan, u gradskom mršavom “parku” običan spomenik,³⁹ ali hvala bogu još živi Francek Marković, još živu slavni Štatuti i krvava nesloga, krvavi jal hrvatski. Uđoh u dvorište velike prizemne kuće sa dva ilirska simbola, sa crvenim limenim ilirskim zvjezdono mjesecom na rogovima starog, plemenitaškog kućnog sljemena.⁴⁰ Dvorište široko, spuštajući se sa zavrtnicom

Sveučilišta od 1881. do 1882. Kao saborski zastupnik od 1881. do 1890. zalagao se i za Križevce. Zaslužan za unapređenje mnogih djelatnosti u kulturi i znanosti, autor je epa *Dom i svijet* 1882. i *Kohan i Vlasta* 1868. pisanih pod utjecajem poljskog preporoditelja Adama Mickievica, jer je Marković prevodio djela s poljskog jezika i odlično poznao poljsku književnost. Dr. Ivan Peklić obradio je čitavo Markovićevo djelovanje u monografiji *Društvena, kulturna i politička djelatnost Franje Markovića* (Križevci, 2014., u pripremi za tisak).

39 Prvi spomenik Nemčiću podignut je na groblju 1899., a 1908. kipar Rudolf Valdec izradio je poprsje u gradskom parku.

40 Markovićeve kuće je bila već tada dotrajala te je kasnije srušena.

na jug prama zelenim, bujnim livadama i vrbama oko potoka Vrtlina, sa jablanima hrvatskog plemstva, francuske revolucije i Napoleonovih grenadira pri plotu. Takav je pogled niz avliju rodne kuće Vojislava Ilića⁴¹ u Paliluli, u Beogradu. Tu se dakle rodio pisac izvrsnih pjesničkih komentara, prevodilac sa poljačkoga, estetičar, prvi naš historijski dramatičar, naš romantični liričar Franjo plemić Marković. Stojeći prema sjeveru, za leđima mi krasno, racionalno imanje gospodarskog zavoda⁴² sa bujnim drvećem i pokušalištem, nadesno modrina Kalnika, hrvatskog brijega, pa purgarski “gornji grad” Križevac sve do umiljate crkve⁴³ i biskupskog bijelog unijatskog dvora. Preda mnom stara županija u finom baroku, gradski centar sa starim, lijepim, solidnim kućama, a nalijevo, pod gradom u zelenilu zapuštene rudine, stara, kao Hrvatska stara i od vremena kao kraljevska mumija pocrnjela crkva sv. Križa sa paradoksalnim četverouglastim i tubastim tužnim tornjem, gdje se vide zvona, zvona sa starim glasom kao Hrvatska, kao stara, prastara naša Hrvatska!⁴⁴ I sjetim se na divnu idilu *Dom i svijet*,⁴⁵ na penzioniranog graničarskog časnika, na njegovu krasnu kćerku, dobru i hrvatsku, pa na mladog, pjesničkog njenog ljubavnika. Kakvu divnu Hrvatsku i Hrvate opisa Marković u toj vezanoj noveli sa mirisom najčišćeg hrvatskog pejzaža koji me tu, kraj pjesnikovog ognjišta, opija i opaja kao

41 Vojislav Ilić pisao je u *Brankovom kolu*. O njemu je pisao i Milan Begović 1904. te poslao ispis Matošu. Vjerojatno je Vojislav u rodbinskim vezama s Đurom Ilićem, pčelarom i novinarom (Zagreb, 1857. - Zagreb 1938.), koji je u Križevcima diplomirao na Gospodarskom učilištu 1881. i bio urednik osječkog lista *Gospodar*.

42 Gospodarski zavod, kako Matoš naziva Gospodarsko učilište s ratarnicom, osnovao je pukovnik i ilirac Mojsije Baltić pod nazivom Kraljevsko gospodarsko-šumarsko učilište s ratarnicom, uz inicijativnu podršku bana Josipa Jelačića od 1858. godine. Otvoreno je 19. studenog 1860. godine. Bilo je to jedino takvo učilište na jugoistoku Europe i konkurentno mađarskom učilištu na Blatnom jezeru koju je osnovao veleposjednik Festetich, bečkoj Poljoprivrednoj školi i poljoprivrednoj školi u moravskoj Trnavi. Prva spomenica je objavljena 1910. od Lenarčića, a vrijedno je spomenuti monografiju Renate Husinec i Petra Delića, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Križevci 1995. Godine 2000. Renata Husinec, u suradnji s drugim nastavnicima škole, objavila je više radova posvećenih radu te škole. Gradska općina Križevci stavila je na raspolaganje Zavodu veliku količinu zemlje što je bilo presudno za lokaciju Zavoda, koje i danas djeluje pod nazivom Visoko gospodarsko učilište.

43 Grkokatolička katedrala sv. Trojstva u okviru grkokatoličkog biskupskog kompleksa koja je obogaćena u vrijeme Izidora Kršnjavog prekrasnim slikama najboljih hrvatskih umjetnika, te je očito Matoš bio zadivljen njenim sjajem.

44 Crkva sv. Križa bila je u Donjem gradu izvan gradskih zidina i oko nje su se formirali Donji Križevci. (Vladimir Bedenko, Križevci - razvoj grada, *Glasnik Arhitektonskog fakulteta*, 2, Zagreb, 1975., str. 9). Križevci su dobili ime po crkvi sv. Križa.

45 *Dom i svijet* je poema Franje Markovića. Godinama je izlazio i časopis istoimenog naziva.

Sl. 2 Spomenik Antunu Gustavu Matošu na Strossmayerovom šetalištu u Zagrebu, I. Kožarić (foto: E. Wagner)
Fig. 2 A monument of Antun Gustav Matoš on Strossmayer Promenade in Zagreb, by I. Kožarić (photo by E. Wagner)

njegovog junaka na povratku iz cinizmu i brutalnosti velikog gradskog svijeta! Nekada su lijepe Križevčanke razumjele glas svoje zemlje kroz fini filter domaćeg umjetničkog srca pa su Franji pl. Markoviću poklonile zlatni alat za pisanje, pa im je blagodario zlatom soneta koji nađoh u zlatnom okviru kod neke zlatne gospođe, ljepotice i u današnjem starijem izdanju. Da, ali u ona lijepa vremena vladaše hrvatski duh kraljevskim gradom Križevcem, duh šljivarije kao plemići Markovići⁴⁶ i duh hrvatske purgarije, dok danas drmaju gradom, kojem grof Khuen Hedervary,⁴⁷ oteo i starodrev-

46 Obitelj Marković pripadala je starom kalničkom plemstvu još iz vremena Bele IV. Plemstvo je potvrđeno 1790. u Požunu od Leopolda II. i proglašeno i na Hrvatskom saboru 1791. godine. Potpredsjednik sudbenog stola Križevačke županije Grgur Marković dobio je nasljedno plemstvo za sebe i svoju djecu 1831., pa je i Franjo Marković bio plemić.

47 Grof Károly Khuen-Hédervary (Nuštar, 23. svibanj 1849. - 16. veljače 1918.) bio je hrvatski ban od 1883. do 1903, a poslije i dva puta ugarski predsjednik. Imao je imanje i u Hedervaryju na Dunavu u Ugarskoj koje je naslijedio od rodaka što mu je

nu županiju u korist soldačkom Bjelovaru,⁴⁸ danas su pravi gospodari Križevcu Hebrejci.⁴⁹

Mada sam čitao Voltairea,⁵⁰ Dühringa,⁵¹ i Renana,⁵² kod kojih prolaze Židovi kao vol u kupusu, nisam anti-semit. Emancipovani, gube Judejci svoje loše osobine. Starohebrejski duh daje Engleskoj puritance, Milto- na⁵³ i slobodni neslomljivi duh Taylora⁵⁴ i Carlylea.⁵⁵ Spinoza,⁵⁶ Heine,⁵⁷ Marx⁵⁸ i Lassalle⁵⁹ su Židovi kao starozavjetni proroci i sv. Pavao, glavni širitelj kršćan- stva. Hebrejski duh nije originalan, jalov je i nije pro- nalazač, ali je moralan i etičan kod izabranika u najve- ćoj mjeri, kao što je žilav, ekonomski i praktičan kod puka. Židov je trijezan, vrlo ustrpljiv, vrlo religiozan i izvrstan je otac obitelji. Nije baš hrabar, ali što će

davalo pravo da nastupi i kao ugarski velikaš i da bude premi- jer ugarske vlade. Kao hrvatski ban insistirao je na pomadari- vanju Hrvatske.

48 G. 1886. Khuen je prestrukturirao upravu Hrvatske spojivši sta- rodrevnu Križevačku i novu Bjelovarsku županiju koja je for- mirana nakon sjedinjenja Vojne krajine s Bansom Hrvatskom.

49 Židovi, videći da su Križevci na glavnoj pruzi Mađarska - Za- greb - Rijeka, investirali su golemi kapital u izgradnju privred- ne strukture osobito tvornica, jer su mogli sirovine okolnih kra- jeva preradivati i onda izvoziti preko rijeke. Mađarska vlada, koja je smatrala da treba smanjiti broj židovskih privrednika u Mađarskoj, pomagala je ovaj proces.

50 Voltaire (1694.-1778.) pripada među najveće književnike pro- svjetiteljskog doba. Borio se protiv vjerskih pristaša, te je pri- staša prosvijećenog apsolutizma. Napisao je odličnu pripovi- jetku *Candir*.

51 Dühring je njemački filozof, a teoretičari komunizma Marx i Engels (1820.-1895.) objavili su djelo *Antidühringu* u kojem pobijaju njegovo učenje.

52 Ernest Renan, (1823.-1893.), francuski orijentalist i racionalist koji je izučavao semitske jezike. Tumač djelovanja Isusa kao ličnosti koji je živio s narodom a negira mu božansko porije- klo.

53 John Milton (1608.-1674.) engleski pjesnik, autor djela *Izgu- bljeni raj* (*Paradise Lost*) u kojem piše o sukobu između neba i pakla, ali je tražio i slobodu štampe i razmišljao o boljem odgoju.

54 Vjerojatno se misli na američkog pjesnika Bayerd Taylora (1825.-1878.), a ne na Frederika Winslowa, američkog inženje- ra, osnivača Tajlorova sistema gdje se do maksimuma iskoriš- tava radna snaga ljudi ali i strojeva.

55 Thomas Carlyle, (1795.-1881.), engleski povjesničar. Opisao Francuske revolucije, ali i obradio ličnost Cromwela i Fri- dricha Velikog. Zastupao je tezu da veliki ljudi stvaraju povi- jest.

56 Baruch Spinoza (1632.-1678.), nizozemski filozof, racionalist koji zastupa tezu da su Bog i priroda jedno.

57 Heinrich Heine (1797.-1856.), njemački pjesnik i esejist koji je od 1831. do smrti živio u Parizu te je Matoš dobro poznao Heineova djela i život, pa se je u njegovoj ostavštini našao i ispis iz Heineovih memoara.

58 Heinrich Karl Marx, (1818.-1883.), osnivač naučnog socijaliz- ma koji je objavio s Engelsom 1848. *Komunistički manifest* a napisao je i trotomno djelo *Kapital, Kritiku političke ekonomije* i dr. Od 1850. je živio u Londonu i vodi Prvu internacionalu.

59 Ferdinand Lassalle (1825.-1864.), njemački pisac i osnivač so- cijal demokracije. Objavio 1864. djelo *Rad i kapital*.

mu to? Što će danas Židovu Epaminonda,⁶⁰ Hanibal⁶¹ i Napoleon? Židov dakle nije i gotovo ne može biti kavalir, gentleman, ali zar nije baš zbog toga istisnuo sa djedovskog posjeda kavalirstvo starohrvatske i mnoge druge vlastele?⁶²

Izgubivši jedinstvo teritorijsko i političko,⁶³ Židovi se drže na površini jedino ma kako stečenim novcem i framazunskom⁶⁴ gotovo slogom. Njihova su dakle glavna obilježja plemenska ekskluzivnost i materijalizam koji se ne ustručava pred lihvarstvom i svodništvo. Značajno je da su sva bludilišta kod nas u njihovim rukama. Jehova pretvorio se u žuti cekin i u mjenicu koju ti duguje poštenu "goj", naivni Arijac. Zato je Hebrejac liberal, jer pod liberalnim vladama najlakše lovi u mutnome. Kako mu je po Talmudu sve dopušteno proti inovjercu, proti Arijcu, najčestitiji Židov će kumovati svakoj našoj nesreći. Činjenica je da su Židovi oci ili kumovi svim velikim modernim evropskim korupcijama. Sjetimo se samo panamske,⁶⁵ Hertz⁶⁶ i Dreyfus-afere,⁶⁷ Bakunjin⁶⁸ je bio revolucionar i internacionalac, ali je instinktivno prezirao Židove. Richard Wagner⁶⁹ ih je učinio odgovornima za padanje visoke muzike, za kšeftiranje s umjetnošću. Mayerhofer⁷⁰ i

Offenbach,⁷¹ Heine⁷² ne može dobiti spomenik u Njemačkoj jer je primao novac iz tajnih francuskih fondova, jer je primao iz fondova kojima se nagrađuju uhode i žbirovi. Lassalle je paklovao sa Bismarskom.⁷³ Židov je demokrat, liberal, ali dat će i Jehovu, dat će i cekine za aristokratski naslov. Crkao je za pravim aristokracijama, kao pravi skorojević i neoprani parvenu.⁷⁴ Na muziku i literaturu bacio se tek onda kada je "nosila". U novije vrijeme "nosi" i slikarstvo, a Židov je postao i slikar. U glazbi je većinom virtuoz, u književnosti novinar. Za novinara je stvoren, jer novinarstvo je trgovina ideja. Dakako, novinar prvog reda je vrlo rijetko, jer i tu treba genija, a Židov je obično tek talenat. Zato taj mrzilac mrzi genij, kako to dokazuju židovski "naučnici" Lombroso⁷⁵ i Nordau.⁷⁶

Austrougarska štampa je u židovskim rukama i zato je austrougarski "duh" židovski duh. Taj duh se klasično vidi iz *Neue Freie Presse*, kamo kršćanin kao stalan saradnik gotovo nema pristupa. Taj duh je nedavno prikazao u pravom svjetlu gosp. Sternberg.⁷⁷ Evo, kakav je taj duh: Užasni špicl Azev,⁷⁸ kako je poznato, bijaše Židov. *Neue Freie Presse*, zgražajući se nad nedjelima toga gaunera, napadaše ga kao "Rusa", upinjući se tim ogavnim slučajem dokazati inferiornost slavenske rase. Špicl Židov kao argumenat šmoku Židovu za nitkovštinu Arijca: odista - štampa je visokog stila!

Kod nas je Frank malo-pomalo misao poštenjaka Starčevića i mučenika Kvaternika pretvorio u agenta za švarzgelbere,⁷⁹ mađarolce i jezuite, i bio bi nas sve žedne preko vode u svoj Kanaan bio odveo, da mu

60 Epaminonda (418.-362. pr. Krista), tebanski vojskovođa koji je vodio bitku kod Leuktre i Mantineje.

61 Kartaški državnik i vojskovođa Hanibal (247.-183. pr. Kr), pobijedio je Rimljane u više navrata pa i kod Kane 216. godine, te se približio i nadomak Rima, prešavši sa slonovima Alpe, ali su ga Rimljani pobijedili kod Zame 209. godine te je počinio samoubojstvo.

62 U dva desetljeća mnogi obogaćeni Židovi su preuzeli posjede osiromašenog starohrvatskog plemstva. No održavali su finansijski i Društvo čovječnosti osnovano 1846. u Zagrebu, koje je pomagalo sve potrebite i koje je djelovalo sve do 1946. (M. Kolar-Dimitrijević, *Društvo čovječnosti 1846-1946*, Zagreb, 1998.).

63 Izrael pokorio rimski vojskovođa Tit Flavije Vespazijan 69.-79. godine, spalivši njihov hram u Jeruzalemu i oni se rasuli na sve strane. Danas imaju državu Izrael, odnosno od 1949. Mnogo toga što je ovdje rečeno Matoš preuzima iz tadašnje literature jer im mnogi ne mogaše oprostiti bankarsku i industrijsku dominantnu ulogu.

64 Framazuni jesu masoni koji su slogom stvorili elitu Europe.

65 Država Panama se 1908. osamostalila, ali je došla pod utjecaj SAD i 1914. je otvoren panamski kanal dužine 78 km kao pjas širine 8 km sa svake strane u vlasništvu SAD-a koji su tako imali kontrolu nad brodskim prometom između Atlantskog i Tihog oceana.

66 Vjerojatno Heinrich Hertz (1857.-1904.), koji je pokusima dokazao lomljivost elektrovalova.

67 Alfred Dreyfus (1859.-1935.) francuski kapetan koji je lažno optužen za špijunažu. Zalaganjem Zole u spisu *J'accuse*, bio je rehabilitiran 1906. godine

68 Mihail Bakunjin (1814.-1876.), ruski anarhist, osnivač Alliance internationale de la démocratie socialiste u Švicarskoj. Bio je u vezama sa Svetozarom Markovićem i Nikolom Pašićem.

69 No Wagnerova muzika je pak teško slušljiva zbog svoje veličanstenosti i nije nimalo zabavna.

70 Ernest Mayerhoffer (rođ. 1877.) bio je glasoviti bečki pedijatar

koji je od 1923. vodio pedijatrijsku kliniku na zagrebačkom medicinskom fakultetu.

71 Jacques Offenbach (1820.-1880.), glavni predstavnik francuske operete čije je najpoznatije djelo *Hoffmannove priče*.

72 Heinrich Heine (1797.-1856.), jedan od najvećih njemačkih pjesnika. Napisao je *Hebräische Melodien* i vrlo mnogo melodioznih pjesama.

73 Lassalov Zakon gvozdene najamnine utvrdio je minimalne nadnice što je podržao željezni kancelar Bismarck.

74 U Hrvatskoj su baruni postali veliki židovski industrijalci drva Gutmanni, a i tvorničari Aleksandrovi ali su bili i veliki dobrotvori, te su za taj svoj rad dobili barunat.

75 Cesare Lombroso (1836.-1909.), talijanski liječnik koji je dokazivao da su zločinci uvjetovani tjelesnim izgledom. Te ideje su danas odbačene.

76 Max Nordau (1848.-1923.), njemački pobornik cionizma. Objavio *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit i Paradoxe*, a pisao i romane i drame.

77 Leo Sternberg, rođ. 1876. njemački lirik i pripovjedač.

78 Jevno Azev (1869.-1918.), ruski policijski agent u službi carističke vlade, koji je godinama radio među revolucionarima i izdavao se za njihovog pristašu.

79 Crno-žuta austrijska zastava, dakle pristaše Beča. Matoš je dugo vjerovao Josipu Franku i bio njegov pristaša, dok se ovaj nije upleo u neke privredne malverzacije te se tada od njega odmaknuo.

ipak najzad ne zavirismo u maušlovanje mešetarskih prstića.⁸⁰

Usuprot tim faktima nismo antisemite. U Hrvatskoj ima tako čestitih Židova, tako dobrih Hrvata, da se mi njima ponosimo u nadi da će ta elita vremenom možda povesti ostalu nesvjesnu gomilu koja danas u većini slučajeva mrzi i prezire ovu zemlju i narod kojega eksploatiše i isisava. Zavirite u knjigu članova Matičinih ili Društva hrvatskih književnika, zavirite među abonente hrvatskih novina, pitajte za naše narodne dobrotvore i učitelje: ni traga Židovu, koji je došao u tu novu Poljsku gladan, preko Drave kao pokućarac i sinja kukavica, da svrši kao bankar i spahija, ne naučivši ni jezika žrtve koju je kao Abraham ovna ogulio. Umjesto hrvatskog štiva širi Židov Extrablatt i razne Caviare, umjesto bolnica i knjižnica osniva kod nas bordele i lihvarnice. Praveći se sinom velikih kultura, taj nedoučeni commis širi među nama, neobrezanim filišćanima, mađarski i švapski judaizovani grozni žargon. Kao nekakav aristokrat odvaja se taj čovjek, nekad gotov na sve za novac, od našeg preziranog građanstva, otevši nam već gradove kao Osijek iz hrvatske sfere i osvojivši već tržišta u Zagrebu, Bjelovaru, Varaždinu, Križevcu... U Liku i kršno Primorje se ne ide tome historijskome paćeniku, pa nama ostavlja kraški kamen za glodanje, pritisnuvši bogato Savodravlje kao misirski skakavac i egipatski bijesni faraun. Na židovsku Novu godinu ne bijaše u Križevcu otvorenog dućana.

Staru materinsku crkvu sv. Križa htjedoše ti novi age i dahije kupiti i pretvoriti u magazin, sjećajući se jamačno turskih konja, što zobahu zob sa ćirilometodskih svetih žrtvenika. Mislite li da su Židovi kao nezavisni ljudi na strani nezavisnih Hrvata? A jok! Svi nasilnički tuđinski režimi, sve političke podle korupcije imaju u njima prve i glavne pomagače. U Osijeku Pfajfer,⁸¹ u Zagrebu Bresnic⁸² plemić Sidačov. Sami žrtve svih historijskih tiranija i svih ropstava. Židovi, debeli i ugojeni pored otetih hrvatskih lonaca, kuju lance za Babilone našeg sužanjstva. U Rusiji, u Poljskoj, u Italiji i Njemačkoj su u prvim redovima slobode i demokracije, a kod nas su glavni pomagači ugnjetavanja i reakcije.

80 Jedan od najvećih političara krajem 19. stoljeća bio je Josip Frank (Osijek, 10. IV. 1844. - Zagreb, 17. XI. 1911.), osnivač Čiste stranke prava. Frank je potaknuo osnivanje velike tvornice gnojiva *Danica* u Koprivnici židovskim kapitalom koja je zapošljavala oko 500 radnika. Matoš ga je cijenio.

81 Pfeifer je bio veleposjednik ali i vlasnik brojnih mlinova i pilana na području Vojvodine.

82 Vjerojatno Aleksandar Šandor Bresztyenszky, političar i pravni pisac koji je pomogao spajanju Hrvatske stranke Prava i Neodvisne narodne stranke a idejni je začetnik oporbene skupine u Hrvatskom saboru.

Mi Hrvati rado se izgovaramo i okrivljujemo drugoga sa vlastite nesreće. Za sve nedaće ne okrivljuje nikad Hrvat sam sebe. Uvijek mu je drugi kriv. U politici uvijek okrivljujemo Mađare, zaboravljajući da su Hrvati, da su mađarolci⁸³ dovukli Mađare ovamo. Tako je i u našoj ekonomskoj politici. Kod nas trguje i pravi cijene Židov, jer se Hrvat uopće ne da u trgovanje.⁸⁴ Dok se kod nas već uveliko stvara filozofski, profesorski i nastavnički proletarijat, slobodne profesije poplavljuju tuđinci.⁸⁵ Drugim riječima, moderni Hrvat nema apsolutno nikakve inicijative i samostalnosti, pa kao mlad penzionirac ne vidi osiguranje egzistencije osim u državnoj službi. Protunarodne vlade su naravno išle na ruke toj trutovskoj, pandurskoj i gotovanskoj našoj dispoziciji, pa su svojim odgojnim sistemima tu oskudicu inicijative još pojačavale. Sav uzgojni naš sistem išao je i ide za tim da stvori činovnike, službenike, dakle da fabrikuje duše, podobne samo slušati, da fabrikuje ljudski materijal to bolji što je gori, to jest: što ima manje samopouzdanja i energije. Zato mi uz tolike školovane ljude danas gotovo i nemamo inteligenata za samostalan život. Naš narod je, osim u Primorju, kao sve primitivne rase prirodno lijen, boji se ljute životne borbe kao svi lijenčine, pa voli biti "osiguran" pisarčić ili stražmeštar nego da se odvaži na široku pučinu života, pa da traži sve ili ništa, rizikujući sve kao rimski i engleski kolonista, srednjovjekovni vitez ili germanški avanturista. Mene još nijedan Židov nije prevario, to Židovi o meni ne mogu reći, mada ne trgujem ni u malo. Naša rasa pokazala je u Dubrovniku, pokazuje na Rijeci hrvatskih milijunaša⁸⁶ i u Americi raznih Bradanovića,⁸⁷ da ima solidnog i ustalačkog trgovačkog i privrednog duha, da ima energije za moderne oblike života, pa treba tu energiju besjedom, poukom i primjerom buditi u narodu, dižući sve forme privatne

83 Mađarolci su pristaše Hrvatsko-ugarske stranke, odnosno u ovom Matoševom vremenu Narodna stranka koja počinje služiti Mađarima kao i ranije Ugarska stranka te se 1906. i gasi.

84 Matoš ne spominje ili ne zna da je plemstvu bilo zabranjeno trgovanje, a zbog nepostojanja banaka koje bi davale poslovni kredit kako je to tražio još Eugen Kvaternik 1962. godine u knjizi *Hrvatski glavničar*, i oni koji su se htjeli baviti trgovinom nisu mogli doći do kapitala. Ako su bili seljaci morali su plaćati urbarijalnu odštetu veleposjednicima, a onda je kriza 1873., koja je potrajala do 1896. zaustavila gotovo svako uključivanje i bivšeg plemstva ali i seljaka u izvanpoljoprivredne djelatnosti.

85 Razlog tome je što je u Zagrebu Sveučilište Franje Josipa imalo samo Bogoslovni, Filozofski i Pravni fakultet, a nisu osnovani fakulteti koji bi odgajali stručnjake za proizvodna zanimanja.

86 Riječki milijunaš, bio je Adamić koji je sagradio rijeko kazalište. Tu su vjerojatno i Krajačevići iz Senja i drugi bogataši koji su se bavili brodomarom i prekomorskom trgovinom.

87 Tomo Bradanović Ilić (Vis, 1853. - Vina del Mar, Čile, 1917.) iseljenik u Čileu koji je tamo podigao velike tvornice ali je novčano pomagao nacionalne institucije u domovini.

inicijative, budeći energije pravog individualizma i poštujući one naše ljude nadasve koji su uspjeli vlastitim snagama stajati na vlastitim nogama. Energični, za sve vrste egzistencije sposobni pojedinac najveći je kapital i jedini temelj našeg narodnog kapitala, koji pada samo zato jer rapidno pada kult moralni, fizički i intelektualni naših energija u pravcu što veće osobne i privatne inicijative. Što će nam Nagodba i drugi ugovori i prava⁸⁸ ne znamo li ih braniti? Što će nam inteligencija bez slobode? Šta će nam znanje bez snage za upotrebu? Šta će nam zemlja bez racionalnog rada? Šta će nam ideje bez energije? Jer tko je energičan, radije umire no da tek vegetira za svoju ideju. Uzmite prve zemlje svijeta: samo savršenim razvitkom i disciplinom pojedinačnih energija savladava sve zapreke japanski vojnik,⁸⁹ američki farmer,⁹⁰ engleski mornar⁹¹ i francuski građanin. Tuđinac može samo tako kod nas napredovati, jer je od nas jači, energičniji, za život sposobniji. Dodimo do zaključka da smo u domovini i mi danas na žalost tuđinci i da ju pod svaku cijenu moramo osvojiti, da moramo biti složni, i da moramo dizati vlastitu energiju do najviše potencije, pa nas neće na vlastitom ognjištu pregaziti bjelosvjetski dotepenci i golotربی uljezi.

U susjedstvu Markovićevog doma su kuće obitelji pl. Šugh, i našu "Šugicu"⁹² domaću kćer, potjeraše u bijeli svijet elegantni postupci bivšeg poštara Bacha⁹³ i bivšeg literata Treščeca.⁹⁴ Šta ćemo, kada nije imala čast roditi se u Pemskoj⁹⁵ kao mnogi naši panovi⁹⁶ i panjevi.

Sa filozofom i mlađim mojim literarnim drugom Karlom Häuslerom⁹⁷ bijaše mi najboljim križevačkim

čičeronom poznati naš liječnik dr. Fran Gundrum-Oriovčanin.⁹⁸ Taj rodoljub, putnik i čovjek od svijeta, što je danas svakako prvi naš popularizator korisnih, svakome pristupačnih medicinskih rezultata i vrstan radnik oko popravljivanja pučke naše higijene,⁹⁹ pokazao mi je u elegantnom svom stanu cijeli muzej prerijetkih medalja, slika i litografija, prikazujući osobu i rad neprežaljenog i tragičnog našeg bana Jelačića.¹⁰⁰ Njegov dom je pravi Jelačić muzeum kakvoga jamačno nema ni banova svojta,¹⁰¹ i možete zamisliti koliko truda i troška je trebalo vrlom našem vegetarijancu,¹⁰² koji iz mladosti poznaje sve vrste mesa, za ove patriotske rijetkosti. Higijenskih djela napisao vrlu naš doktor cijelu biblioteku, i ja nemam kompetencije za pretres te male enciklopedije koja bi se morala i besplatno rasturiti po narodu.¹⁰³ Naročito praktična njegova propaganda protiv alkoholu je neizmerno važna i korisna našem alkoholičarskom svijetu, samo mi se čini da gospodin doktor ide u tome malo predaleko kao svi apstinencijaši.¹⁰⁴ Zdravlje je danas vrlo skupa roba. Pustite dakle u narod novac, jer je higijena vrlo skup luksus. Pitt¹⁰⁵

Studirao je filozofiju u Beču a pravo u Zagrebu. Od 1924. je odvjetnik u Križevcima. Svojim stihovima *Pjesme* (1922.) epigonski oponaša Matoša. Napisao je i dramu *Kao živa* (1929), a povremeno se bavio i kritikom. God. 1941. tiskao je *Uspomene na A. G. Matoša*. Bio je urednik *Sutle* i *Griča*.

- 98 Sveobuhvatnu monografiju o ovom križevačkom liječniku napisao je Franjo Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, Križevci, 2001.
- 99 Svakako prethodnik Štampara koji je vodio akciju za zdravstveno prosvjeđivanje naroda u Hrvatskoj, a i u svijetu, koji je organizirao izgradnju Rockefellerovog znanstvenog instituta i Škole narodnog zdravlja u Zagrebu.
- 100 Boravak Jelačića u Križevcima prvi je opisao Fran Gundrum Oriovčanin, *Doček bana Jelačića u Križevcu dne 11. srpnja godine 1848*. Zagreb, 1904, Križevci 1991., pretisak.
- 101 Brat Đuro Jelačić, čija je kćer Anka pažljivo čuvala i očuvala ostavštinu svog ujaka te se ona danas većim dijelom nalazi u Povijesnom muzeju Hrvatske.
- 102 Gundrum je napisao za vegetarijance posebnu brošuru. Davao je savjete o ishrani.
- 103 Objavljivao je zdravstvene članke i u novinama i u časopisima, a njegove knjige su preporučivane u svim pučkim i srednjima školama te preparandijama u Hrvatskoj i Slavoniji te u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini.
- 104 Fran Gundrum Oriovčanin, *Alkohol i djeca*, Zagreb, 1905., 1911., 1912. i Šid, 1912. Isti, *Alkohol i venerične bolesti*, Zagreb, 1912. Andrija Štampar je nastavio Gundrumovu akciju protiv alkoholizma te je pokrenuo, kao mladi liječnik u Slavoniji, borbu protiv alkoholizma napisavši i knjigu *Alkohol* koja je distribuirana po cijelom Balkanu, a onda je stekao povjerenje Rockefellerove fondacije te je prema nacrtima zagrebačkih arhitekata Denzlera i Kaulzarića uspio sagraditi Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, koji je službeno otvoren 3. listopada 1927. na Zvijezdi. Matoš je o Gundrumu pisao 1909. hvaleći njegove knjige u eseju „Iz knjiga i novina,“ *Hrvatsko pravo*, br. 1974, 1909., str. 3.
- 105 William Pitt ml. (1759.-1806.), engleski državnik i reformator, dulje vremena ministar predsjednik i žestoki Napoleonov protivnik.

88 Matoš u misli na Hrvatsko-ugarsku nagodbu koja se kršila od strane Mađara jer mi nismo znali izboriti poštovanje njenih odredaba iako smo imali Pravni fakultet koji je djelovao od 1874. pod imenom Pravoslowni.

89 Japan je u ratu s Rusijom 1906. dobio Sahalin i izvojevao spektakularnu pobjedu nad ruskom velesilom zahvaljujući fanatičnosti i dobroj organiziranosti svojih vojnika.

90 Primjenom strojeva i tehnologije američki farmer izbio je na mjesto prve zemlje svijeta. Cormickovi strojevi nudili su se i na našem tržištu.

91 Aluzija na stvaranje velikog pomorskog britanskog imperija koje je obuhvaćalo i Indiju i Australiju.

92 Milena Štefanac-Šugh (1884.-1957.), operna pjevačica rođena u Križevcima, koja je veći dio svoje karijere pjevala u inozemstvu. Kod Šughovih je stanovao Milutin Cihlar Nehajev dok je radio u Križevcima i rado pjevao s Milenom koja je pripadala među vrhunske pjevačice Wagnerovih opera.

93 Josip Bach (Gospić, 15. II. 1874. - Zagreb, 6. VII. 1935.), bio je od 1908. intendant Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu.

94 Intendant Zagrebačkog kazališta Vladimir Treščec Borotha Branjski (1870.-1932.) odbio je prikazati Matoševu komediju *Malo pa ništa* 1912. g., ali ju je bio voljan otkupiti, što je uvrijeđeni Matoš odbio.

95 Pemska je Češka.

96 Pan je sinonim za gospodina, sitnog plemića u Poljskoj.

97 Karlo Häusler, (Križevci, 3. XI. 1887. - Zagreb, 16. VIII. 1942.)

i Bismarck¹⁰⁶ su pili kao ... Hrvati, i to ne rampaša,¹⁰⁷ pak su "ipak svega dosta imali". Vinum laetificat cor hominis - vino grije grudi naše, veli Sv. pismo, i tko da brani čašicu radosti i topline onome koji kao naš seljak često nema ništa do korice gorkog kruha?

Tko dobro jede, može i dobro piti, a alkoholizam je socijalna nesreća samo u onim klasama koje se vrlo slabo hrane. Alkoholizam je obično posljedica. a ne uzrok gladu, bolestima i nesrećama. Pitajte historiju i geografiju, pa ćete naći da znanost, umjetnost i prava umjerenost najviše raste oko brežuljaka sa vinjagama.¹⁰⁸ Isukrst je pio, Sokrata ne bi mogao napiti pod stol - pio je, mudrac, ležeći! - a veliki Hanibal napio se kao Kraljević Marko¹⁰⁹ iza pobjede kod Canna. Uostalom, to zna i najnoviji Križevčanin, Nehajev (dr. Cihlar)¹¹⁰ kemičar, slaveći kao mi i kao Hanibal vinom poraz naših dušmana, slaveći kao mi i kao Noe pobjedu naše barke nad kaotičnim elementima.¹¹¹

Kako je poznato, ja sam kao bivši konjanik,¹¹² kao bivši đak Potkivačke škole¹¹³ i bivši đak bečkog veterinarskog zavoda¹¹⁴ veliki stručnjak u gospodarstvu. Šteta što ne postadoh kravlja primalja ili otimač konjske

muške snage.¹¹⁵ Jedan gospodin, smatrajući me jamačno vladinim organom, pokazao mi staje, vrtove i oranice gospodarskog zavoda, a ja mu izrazil svoje zadovoljstvo. Oženio se nisam tom prilikom kao Gogoljev revizor. Naročito mi se sviđeše divni bikovi - naročito onaj Kesedžija sa brnjicom - pa divne dalije (georgine) sa svim sitim bojama jesenskih šarih nebesa. Zakativši se jednom dalijom žutom i ružičastom kao jutarnje jesenje sunce, sjetih se Verlaineovih¹¹⁶ stihova:

...- Ainsi le Dahlia, roi vêtue de splendeur,
Élève sans orgueil sa tête sans odeur...

Naskoro će križevački zavod, djelo prvog našeg "realiste", slavnog i umnog Baltića,¹¹⁷ proslaviti pedesetgodišnjicu, i nitko se u Križevcu i Zagrebu ni ne maknu da nas spremi na taj veliki kulturni događaj.¹¹⁸ Nikakve brošure koja bi nam iznijela povijest, stanje i golemi zadatak toga krasnoga i sve više i više ignorovanoga zavoda. Ravnatelj, neki gosp. Lenarčić,¹¹⁹ opisan mi je kao birokrat bez ikakve inicijative, koji kumovaše sasvim čudnovatoj prodaji krasnog vinograda koji je rodoljub, građanin križevački Sviličić ostavio zavodu za druge svrhe. Tako se poštuje u Hrvatskoj sveta volja i amanet patriotskih testatora!¹²⁰ Premda je zavod izvrstan, nije podignut na stupanj višeg instituta ili akademije, jamačno da ne bi konkurisao mađarskim superiornim gospodarskim silama iz Šćavnice,¹²¹ koji će kao mađarski šumari poplaviti našu zemlju i otimati kruh našim sinovima. Ta poznato je da Hrvat smije učiti samo za beamtera, kanclajdineru i žandara! Krajiške šume su već davno u mađarskim rukama i ta otmica od

106 Otto von Bismarck (1815.-1898.), njemački kancelar koji je stvorio Drugo njemačko carstvo ujedinivši Njemačku pod vodstvom Pruske i pobijedivši 1871., Francusku. Poznat pod imenom "željezni kancelar".

107 Rampaš, bučkuriš, a možda i tudum, direktor. U svakom slučaju loše vino. Zanimljivo je da se velika rasprava o alkoholu na radnom mjestu vodila u Hrvatskom saboru 13. i 14. svibnja 2014. u kojem je jedna grupa tražila potpunu apstinenciju radnih ljudi od alkohola, a druge je smatrala da se mali postotak može dozvoliti osobito kod teških fizičkih poslova, a don Grubišić ukazao da onda treba ukinuti i misu jer svećenik u obredu pije vino.

108 Vinjage jesu redovi loze.

109 Kraljević Marko, junak srpske narodne pjesme koji je vodio borbu s Turcima i koji je narodnih pjesama objavljenih i u čitankama u Hrvatskoj ušao i u naše škole kao primjer junaka koji se bori s Osmanlijama, premda izvori pokazuju da je zapravo s Osmanlijama surađivao.

110 Milutin Cihlar Nehajev (Senj, 1880. - Zagreb, 1931.) bio je učiteljski sin i nakon studiranja u Beču bio je od 1909-1911. asistent na Gospodarskom učilištu u Križevcima. Među ostalim napisao romane *Vuci* (Zagreb, 1928.) i *Rakovica* (1932.).

111 Vjerojatno misli na rezultate izbora 1910. godine.

112 Antun Gustav Matoš bio je od jeseni 1893., osam mjeseci u Kutjehu u pastuharskoj četi.

113 Državna potkivačka škola u Zagrebu preteča je današnjeg Veterinarskog fakulteta, a imala je lijepu zgradu u Savskoj cesti. Matoš je polazio u tu školu od lipnja do kolovoza 1894. odakle je pobjegao čime je započela njegova dugotrajna emigracija sve dok mu ban Pavle Rauch nije isposlova 1908. da se vrati u zemlju.

114 Matoš je upisao Vojno veterinarski institut u Beču nakon svšenih šest razreda gimnazije. No izgubio je stipendiju zbog bolesti te se vratio u ožujku 1892. u Zagreb, i već u kolovozu 1892. objavio prvu priču *Moć savjesti* s potpisom A.M.-š u 33. broju *Vijenca*. Na povratku je svratio u Vrbovec do učitelja i prijatelja iz školskih dana.

115 Onaj koji stroji, uškopljuje konje.

116 Paul Verlaine (1844.-1896.), veliki francuski lirik flamanskog porijekla, boem, koji je pisao izvanredno muzikalne stihove.

117 Mojsije Baltić (Gora kod Petrinje, 19. II. 1804. - Zagreb, 31. X. 1879.). Bio je savjetnik u Jelačićevoj vladi u tom je svojstvu počeo raditi na osnivanju Križevačkog gospodarskog učilišta i ratarnice.

118 Prva spomenica križevačkog zavoda izdana je 1910. od Lenarčića. Povijest i rad te škole još je uvijek predmet istraživačkog interesa mnogih znanstvenika jer je očuvana dokumentacija.

119 Andrija Lenarčić (Vrhnika, 22. IX. 1859. - Zagreb, 26. XII. 1936.), agronom i pedagog koji je od 1885. do 1911. radio na Gospodarskom učilištu u Križevcima, te je 1910. napisao i *Spomenicu Gospodarskog učilišta 1860-1910*. Matoš je posve krivo ocijenio Lenarčića koji je završio gospodarske škole u Halleu na Saali i u Beču te bio vrstan gospodarski stručnjak. Postao je upravitelj kada je Šumarski odjel preselio u Zagreb, pa je morao reorganizirati križevački zavod i osnovati znanstvene zavode. On je izdao i prvu *Spomenicu o petdesetgodišnjem postojanju Kraljevskog višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Križevci, 1910. (Lenarčić, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 2013., str. 618.).

120 Oporučitelja.

121 Šćavnica je bila rudarsko mjesto u Češkoj te je imala znanstvenu rudarsku školu dok je ratarska mađarska škola osnovana na Blatnom jezeru od Festetića koji je držao u posjedu čitavo Međimurje.

nekoliko milijarda ne buni kod nas više nikoga.¹²² Kao da je Jelačić doživio Sedan¹²³ i morao ga platiti vagonima hrvatskog zlata!

U Križevcu doživjeh čudo: narod hvali nekog tamošnjeg odvjetnika i ja ću uzeti slobodu da ga imenujem kao dični dokaz hrvatskog poštenja, mada ga nemam časti poznavati. Gosp. dr. Oštrić¹²⁴ je u narodu na glasu kao fiškal koji odbija svaku nepravednu parnicu, kao pravednik koji je odista branilac, a ne eksploator prava. I dra Milana Sokolića u Ogulinu hvale kao takvog pravednika.¹²⁵ I neke druge. Ti krasni ljudi ne vade varalica iz buhare¹²⁶ i ne skidaju lupeža sa vješala, ali oni sprečavaju da nevini ne dopadnu bajboka i da poštenjaci ne dođu na uže.

Stoka je u okolici križevačkoj prekrasna. Vidi se blagotvoran utjecaj gospodarskog križevačkog zavoda. Starinsko imanje Ožegovića,¹²⁷ plemeniti Guščerovac¹²⁸ u divnoj, zelenoj dolini je kao tolika stara hrvatska dobra razoren, pa se kao vlasništvo neke banke parcelira. Vlasnik nedalekog historijskog B.a¹²⁹, grof N.,¹³⁰ ima

122 Krajiške šume su bile vlasništvo cara i poslije razvojačenja prešle su u nadležnost ugarskog ministarstva u Budimpešti koje ih je davalo u eksploataciju uzimajući za to velika sredstva.

123 Francuzi su 1871. bili poraženi kod Sedana od Nijemaca i morali su platiti Nijemcima silnu oštetu koja je zbog velike količine srebra i zlata izazvala posredno i bečki finansijski slom 1873. godine.

124 Ognjan Oštrić (Križevci, 26. I. 1842. - Križevci, 24. II. 1931.), odvjetnik i gradonačelnik Križevaca od 1906. Bavio se i politikom.

125 Matoš je posjetio odvjetnika Sokolića u Ogulinu 16. listopada 1909. na putu za Primorje.

126 Buhara i bajbok, sinonimi za riječ zatvor.

127 Ožegovići su staro kalničko plemstvo koji su dali niz istaknutih ličnosti. Mirko Ožegović bio je od 1833. senjsko-modruški biskup i osnivač senjske gimnazije te Metel Ožegović Barla-baševački, sinovac Mirka, koji je u Saboru branio interese feudalnog plemstva i od 1847. bio savjetnik Ugarskog namjesničkog vijeća. U Križevcima je 2012. održan međunarodni skup o Ožegovićima te su radovi s ovog skupa objavljeni u *Crisu* br. 14 za 2012. godinu.

128 Guščerovec je bio posjed Ožegovića i grofa Patačića i tu su postojale zadruge seljačkog plemstva, dakle šljivara. Selo Guščerovec nalazi se na cesti koja vodi iz Križevaca za Kalnik i Gornju Rijeku. Vlastelinstvo Guščerovec se spominje još 1343. pod imenom Sv. Irenej. U 18. stoljeću je vlasništvo Keglevića, a zatim Patačića, koji su napustili svoj kaštel u podnožju grada Kalnika i trajno se nastanili u Guščerovcu. Turci su više puta pustošili posjed i 1603. ostao je pošteđen samo kaštel-dvorac koji je bio dobro građen. Zadnji vlasnik bio je barun Ljudevit Ožegović koji je 1910. rasparcelirao posjed i prodao ga zajedno s dvorcem seljacima (*Križevci, grad i okolica*, str. 329).

129 Bogačevo zapadno od Orehovca na vlastelinskom posjedu Fodroczyja stajala je u to doba zidana obiteljska kurija građena sredinom 19 st. u klasicističkom stilu. Bila je to dugačka prizemnica s visokim krovom i bogatim vijencem te velikim trijemom ispred ulaza i terasom s masivnim dvokatnim tornjem na sredini zgrade, a srušena je 1926. (*Križevci, grad i okolica*, str. 383).

130 Bogačevo je bilo vlasništvo vlastelina Šandora pl. Fodroczyja Fodrovečkog, ali su Fodroczyjevi, nekada i vlasnici Fodrov-

daše godišnje preko sto tisuća K(run) rente. Za osam godina bijaše sve "fuć" i danas je povijesni dvor u rukama novčara.

Eto me u selu Kalniku,¹³¹ nedaleko od Sv. Helene,¹³² gdje su svi muži plemenitaši. I opet komad srca hrvatskoga! Oko crvene crkvice razasule se kuće, često dobre i gazdinske, a u sedlu planine usječen je u stanac kamen divan, golem, srušen kraljevski grad, srastao sa klisurom kao gljiva sa drvetom, upravo četiri tvrda grada, jedan iznad drugoga kao ljuto oružje u čemeru.¹³³ Tu je dakle po legendi kralja Belu¹³⁴ u tatarskoj nevolji i stisci spasla od glada seljačka šljiva: tu je zipka krasnoj i hrabroj onoj šljivariji koju tako krasno opisuje Šenoa i Đalski, i koja je tako krasno zapala sa suncem ilirizma!

Penjem se nas vrh Kalnika, zobajući drijenak. Puni su ga šumski puteljci. Prama vrhu je gora sve golija, strmina sve okomitija, a na vrhuncu je gol kamen sa vrstom piramide za vojničke opservacije.¹³⁵ Jamačno je i danas važna stratejska tačka. Horizonti zamagljeni. Ne vidim Drave, već sama valovita brda. Oko mene grdne provalije i neprestani britki vjetar. Dolje, na južnoj gorskoj okolini, selo Kalnik, tako tiho i svečano, da razabirem glasove. Selo mirno i umorno, a pod selom uokolo kao onaj ćilim od šarenih krpica šume, livade, oranice, njive pod mrežom od cesta što se gube u maglu pa nose misli iz dragog Doma u Svijet, u daljine škure, mutne i haotične. I opet mi je kamen, i opet mi je zemlja, naša draga i čista zemlja progovorila. I opet je lira što zuji na gorskim samotnim vrhuncima zaszvirala. I te riječi, melodije bijahu tako čarobne i tako tužne da za njih imaš tek osjećanja bez riječi.

ca, Kalnika, Bočkovca gubili jedan posjed za drugim. Imali su značajnu ulogu u Križevačkoj županiji, a Aleksadar Fodroczy bio je 1886. kao mađaron i prvi veliki župan ujedinjene Križevačko-bjelovarske županije.

131 Kalnik je selo koje je bilo sjedište župe sv. Brcka.

132 Sv. Helena je bila selo u sastavu glogovničke župe, na putu od Glogovnice do Svetog Petra Orehovca. Bilo je to područje velike bune 1903. protiv mađarske vlasti, koju je Matoš očito poznavao po pričanju.

133 Matoš nije mogao znati kako točno grad izgleda jer još nisu izvršena istraživanja. Tek danas zahvaljujući istraživanjima mnogih zaljubljenika u Kalnik, ali i studioznom radu Zorislava Horvata znamo više o tome gradu - utvrdi. U Matoševo vrijeme postojao je zapis Ivana Kukuljevića Sakcinskog "Grad Veliki Kalnik" (almanah *Leptir*, Zagreb, 1859.; objavljeno i u *Križevačkoj književnoj slavi*, izd. Matice hrvatske Križevci, 1998., str. 79-81.).

134 Bela IV. je bježao pred Tatarima sve do mora te je Zagrebu u znak zahvalnosti dodijelio 16. studenog 1242. status slobodnog i kraljevskog grada s nizom privilegija. Križevci su dobili privilegije za bana Stjepana 1252., a Bela je IV. je iste potvrdio 1253.

135 Ova je piramida zamijenjena piramidom iz Zagrebačke gore gdje je sagrađena nova, koju je zamijenio moderni televizijski toranj.

Summary

How Antun Gustav Matoš saw Križevci in 1910 In Memory of the 100th Anniversary of His Death in 2014

Key words: Antun Gustav Matoš, Križevci, year of 1910, Karlo Häusler

Antun Gustav Matoš, a writer, journalist, and a travel writer, spent four days in Križevci in 1910 and on this occasion he wrote a poem which got lost and an article that he published in *Mlada Hrvatska*, a journal of the Croatian Party of Rights. In this article, Matoš depicts his view of Križevci and its immediate area,

but he also expresses his deep dissatisfaction with the neglect of local people in view of economy and culture. Such thinking is a result of Matoš's opinions about economic and other achievements of major European cities, as well as the ones to the west, north and south of Croatia, with a goal, as a member of the Croatian Party of Rights, to stimulate with his critique the local population to a more involved relationship towards the most important economic issues and the founding of trading and other manufacturing companies, as well as an education in practical professions. Matoš displayed all the characteristics of his writing in this brief article, noticing both positive and negative sides of life in Križevci, but not forgetting to express his admiration for the landscape of the Križevci area.